

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

О.В. Кіріяк, М.М. Гудима-Підвербецька

ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

**Навчальний посібник
з вивчення дисципліни
«Цивільне право (загальна частина)»**

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2026

УДК 349.2(477)(075.8)
К 430

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 4 від 30 березня 2026 р.)

Рецензенти:

І.Р. Калаур – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, Заслужений юрист України, професор кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету;

Н.М. Стефанишин – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного права навчально-наукового юридичного інституту Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Авторський колектив:

Кіріак О.В. – вступ, глави 1, 3 (3.1, 3.3).

Гудима-Підвербецька М.М. – глави 2, 3 (3.2), 4.

Кіріак О.В., Гудима-Підвербецька М.М.

К 430 Цивільні правовідносини : навч. посібник з вивчення дисципліни «Цивільне право (загальна частина)». Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2026. 248 с.
ISBN 978-617-8703-00-0

Посібник містить необхідний і достатній обсяг матеріалу для ґрунтового засвоєння природи, структури, видів та особливостей виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин, специфіки їх суб'єктного складу та об'єктів, з приводу яких вони виникають. Він є завершеним навчальним виданням, що охоплює основні теоретичні підходи та практичні аспекти дослідження цього інституту.

Навчальний посібник призначений для проведення лекційних і практичних занять зі студентами юридичних факультетів у межах нормативної дисципліни «Цивільне право (загальна частина)» та слугує методичною основою для поглибленого вивчення змісту та механізмів функціонування цивільних правовідносин.

УДК 349.2(477)(075.8)

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2026

© Кіріак О.В., 2026

© Гудима-Підвербецька М.М., 2026

ISBN 978-617-8703-00-0

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Цивільні правовідносини як предмет регулювання цивільного права	7
2. Загальна характеристика цивільних правовідносин	71
3. Суб'єкти цивільних правовідносин	84
3.1. Фізичні особи, які учасники цивільних правовідносин	84
3.2. Юридичні особи	123
3.3. Держава як суб'єкт цивільних прав і обов'язків. Публічно правові утворення як суб'єкти цивільних правовідносин	123
4. Об'єкти цивільних правовідносин	212
Рекомендована література	235

Вступ

Цивільне право, як одна з фундаментальних галузей національної правової системи, посідає ключове місце у забезпеченні правового порядку, розвитку економічних відносин та формуванні загальної правової культури суспільства. Особливої ваги воно набуває сьогодні – у добу стрімкої діджиталізації, появи нових форм соціально-економічної взаємодії та глибоких трансформацій суспільного обігу, спричинених умовами повномасштабної війни. Вміння орієнтуватися в інститутах цивільного права стає не лише академічною потребою, а й необхідністю повсякденної практики для громадян, бізнесу, інституцій та органів влади.

Запропонований навчальний посібник присвячений окремим інститутам цивільного права, які функціонують як своєрідні «вхідні ворота» до засвоєння дисципліни «Цивільне право. Загальна частина». Основна увага зосереджена на з'ясуванні правової природи цивільних правовідносин, їх змісту, структури, підстав виникнення, зміни та припинення, а також місця цього інституту в системі цивільно-правового регулювання. Усвідомлення зазначених проблем дає змогу виробити цілісну картину природи, сутності та особливостей цивільно-правового регулювання, закладаючи фундамент для подальшого вивчення спеціальних інститутів галузі.

У межах цього видання студенти та молоді правники матимуть змогу осмислити сутність і динаміку цивільних правовідносин, зрозуміти методи правового впливу на них,

проаналізувати сучасні тенденції розвитку цивільно-правових систем у світі та їхній вплив на українське право. Особливий наголос зроблено на суб'єктно-об'єктному складі цивільних правовідносин як базовому елементі їх структури, що забезпечує передбачуваність правового порядку та здатність правової системи адекватно реагувати на виклики часу. В умовах війни, правової невизначеності та соціальних потрясінь саме належне розуміння і функціонування цивільних правовідносин стають необхідними інструментами відновлення довіри до правових інститутів, економічної взаємодії та цифрових комунікацій.

Автори повною мірою усвідомлюють, що на момент підготовки цього посібника в Україні триває інтенсивна робота над оновленням цивільного законодавства, і що окремі положення, викладені у виданні, з часом можуть втратити актуальність. Водночас очевидно, що будь-яке реформування – особливо кодифікованої галузі права – потребує значних часових ресурсів, інтелектуального узгодження та інституційної реалізації. Саме тому освітній процес не може перебувати у стані «поставленої на паузу» очікуваної зміни законодавчої парадигми. Навчання має забезпечувати тяглість правничої підготовки, формувати системне розуміння фундаментальних інститутів цивільного права та готувати майбутніх фахівців до сприйняття і критичного осмислення майбутніх реформ, а не відсувати цей процес у невизначене майбутнє.

Важливо також усвідомити, що цей навчальний посібник є першим із загального циклу видань, присвячених системному викладенню всіх інститутів цивільного права України. Наступні частини цього циклу, які будуть

опубліковані у найближчий час у формі окремих монографічних та навчальних видань, розкриватимуть інші інститути цивільного права більш вузько та поглиблено.

Це видання покликане стати надійним інтелектуальним орієнтиром для тих, хто прагне осягнути зміст і логіку цивільного законодавства, зрозуміти його принципи та опанувати механізми правового регулювання, які формують повсякденне життя суспільства.

1. Цивільні правовідносини як предмет регулювання цивільного права

Вітчизняне цивільне право, перебуваючи у стані безперервної еволюції та концептуального оновлення, відображає багатовимірні процеси трансформації сучасного соціального простору та реагує на виклики, зумовлені ускладненням економічних, соціальних і комунікативних зв'язків. Його розвиток не є фрагментарним чи ситуативним, а має системний характер, що зумовлює поступове вдосконалення механізмів правового впливу на сферу приватних відносин. Саме з огляду на це цивільне право покликане забезпечити максимально адекватне, гнучке й ефективне врегулювання суспільних відносин за допомогою юридичних норм, які відповідають принципам автономії волі, диспозитивності, юридичної рівності учасників та справедливості.

Історико-правова генеза вітчизняного цивільного права засвідчує його глибоку спадкоємність і водночас відкритість до рецепції провідних правових ідей. Засвоївши базові конструкції та категоріальний апарат римського приватного права, інтегрувавши доктринальні напрацювання дореволюційної цивілістики, а також критично переосмисливши здобутки радянської правової науки, сучасне цивільне право України постає як одна з основоположних галузей національного приватного права. Його нормативний масив становить цілісну та внутрішньо узгоджену систему правових приписів, спрямованих на регламентацію майнових відносин, а також особистих

немайнових зв'язків, що перебувають із ними у нерозривному взаємозв'язку.

Змістове наповнення цивільно-правового регулювання охоплює широкий спектр правовідносин, які виникають між фізичними особами, юридичними особами приватного і публічного права, а також публічними утвореннями – державою, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами та іншими суб'єктами публічного характеру, що виступають учасниками цивільного обороту на засадах юридичної рівності. У цьому контексті цивільне право виконує функцію нормативного забезпечення стабільності майнового обігу, гарантування недоторканності власності, охорони особистих немайнових благ та створення передумов для реалізації суб'єктивних цивільних прав.

Водночас поняття цивільного права не вичерпується виключно його характеристикою як галузі права. У ширшому значенні воно постає багатовимірним правовим феноменом, що охоплює кілька взаємопов'язаних аспектів. По-перше, цивільне право розглядається як галузь законодавства – сукупність нормативно-правових актів, прийнятих уповноваженим правотворчим суб'єктом, які формалізують та конкретизують правила поведінки учасників цивільних правовідносин. У цій площині воно репрезентує зовнішню форму існування цивільно-правових норм, їх текстуалізоване закріплення та систематизоване вираження у відповідних кодифікованих і некодифікованих актах.

По-друге, цивільне право функціонує як самостійна галузь юридичної науки, що формує систему теоретичних знань, концепцій, категорій і доктринальних підходів до осмислення історичного розвитку та сучасного стану

цивільно-правових інститутів. Наукове осмислення предмета та методу цивільного права, його принципів, функцій і системи сприяє не лише глибшому розумінню правових явищ, а й виробленню рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної діяльності.

По-третє, цивільне право постає як навчальна дисципліна, що забезпечує систематизоване опанування майбутніми правниками нормативного матеріалу, доктринальних положень і практики застосування цивільно-правових норм. У цій іпостасі воно виконує освітню та світоглядну функції, формуючи професійну правову культуру, аналітичне мислення та здатність до комплексної інтерпретації приватноправових явищ.

Лише у взаємодії та органічному поєднанні зазначених аспектів – як галузі права, галузі законодавства, науки та навчальної дисципліни – цивільне право розкриває свій інтегративний потенціал. Саме така цілісність дозволяє забезпечити повноцінне використання всього масиву цивільно-правових норм і доктринальних напрацювань задля підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин, системного вдосконалення законодавства та оптимізації правозастосовної практики відповідно до потреб сучасного правового розвитку.

Цивільне право як автономна та структурно відокремлена галузь національної правової системи здійснює нормативний вплив на визначений сегмент суспільних зв'язків, сукупність яких і становить його предмет. Саме через окреслення предмета цивільного права розкриваються його соціальне призначення, функціональна спрямованість і межі регулятивного впливу. Ідеться не про будь-які соціальні взаємодії, а лише

про ті, що за своєю природою є приватноправовими, характеризуються диспозитивністю та базуються на визнанні юридичної рівності їх учасників.

Предметом цивільного регулювання виступають особисті немайнові та майнові відносини, які ґрунтуються на засадах юридичної рівноправності сторін, автономії їх волевиявлення та майнової відокремленості (самостійності) кожного учасника. У цьому контексті принцип юридичної рівності означає відсутність владно-організаційної підпорядкованості між суб'єктами; вільне волевиявлення передбачає можливість самостійного формування змісту прав та обов'язків у межах, визначених законом; а майнова самостійність зумовлює відповідальність особи за власні дії належним їй майном.

Сукупність суспільних відносин, що підпадають під цивільно-правове регулювання, формує внутрішню структуру його предмета. Традиційно в доктрині виділяють дві основні групи приватноправових відносин, кожна з яких має власну специфіку правової природи, змісту та способів юридичного впливу.

1) Майнові відносини. Матеріальні відносини становлять фундаментальну складову предмета цивільного права. Вони виникають між фізичними особами та юридичними, а також іншими учасниками цивільного обороту з приводу майна – речей, грошових коштів, цінних паперів, майнових прав та інших матеріальних чи прирівняних до них благ, які мають економічну цінність і можуть набувати форми товару. Характерною ознакою таких благ є їх здатність до вільного відчуження, переходу від одного суб'єкта до іншого на підставі договорів, інших правочинів або юридичних фактів, що формує динамічну систему товарного обігу.

У межах майнових відносин реалізуються процеси привласнення, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, що забезпечують функціонування ринкової економіки та стабільність цивільного обороту. Вони охоплюють як речові відносини (пов'язані з належністю майна конкретному суб'єкту), так і зобов'язальні відносини, у межах яких відбувається передання майна, виконання робіт, надання послуг чи сплата грошових сум. Таким чином, майнові відносини не лише мають економічне підґрунтя, а й отримують юридичну форму через закріплення відповідних суб'єктивних прав і обов'язків.

2) Особисті немайнові відносини. Другу групу утворюють особисті немайнові правовідносини, що виникають з приводу нематеріальних благ, які є невід'ємно пов'язаними з особою їх носія. До таких благ відносять життя та здоров'я, честь і гідність, ділову репутацію, ім'я, авторство, недоторканність приватного життя та інші нематеріальні цінності, позбавлені економічного змісту й не здатні бути об'єктом товарного обігу. Їх визначальною рисою є невідчужуваність і непередаваність, оскільки вони тісно пов'язані з фізичною або юридичною особою та не можуть існувати відокремлено від неї.

З огляду на це, правове регулювання особистих немайнових відносин характеризується своєрідністю та має специфічні особливості. Якщо у сфері майнових відносин акцент робиться на забезпеченні динаміки цивільного обороту, то щодо немайнових благ переважає охоронна функція цивільного права. Йдеться про створення ефективних механізмів юридичного захисту від посягань, невизнання чи оспорування відповідних благ з боку інших суб'єктів. Реалізація таких відносин здебільшого виявляється

через можливість вимагати припинення порушення, спростування недостовірної інформації, відшкодування моральної шкоди та застосування інших способів захисту, передбачених законом.

Отже, предмет цивільного права як цілісна категорія охоплює комплекс приватноправових відносин майнового та особистого немайнового характеру, які поєднані спільними принципами правового регулювання. Саме їх внутрішня єдність і водночас диференціація за об'єктом правового впливу зумовлюють специфіку цивільного права як галузі, покликаної забезпечити баланс між свободою учасників приватного обігу та необхідністю належної правової охорони їх суб'єктивних прав та інтересів.

Майнові та особисті немайнові відносини, які не характеризуються ознаками юридичної рівності сторін, автономності їх волевиявлення та майнової відокремленості, не охоплюються предметом цивільного права і, відповідно, не можуть бути врегульовані його нормами. Інакше кажучи, якщо певні соціальні зв'язки за своєю природою вибудовуються на засадах владної субординації, імперативного підпорядкування або організаційної залежності однієї сторони від іншої, вони виходять за межі приватноправового регулювання та належать до сфери публічного права.

Це положення знаходить своє нормативне закріплення у частині другій статті 1 Цивільного кодексу України: «цивільне законодавство не застосовується до майнових відносин, що ґрунтуються на адміністративному чи іншому владному підпорядкуванні однієї особи іншій, а також до податкових і бюджетних відносин, якщо інше прямо не передбачено нормативно-правовими актами».

Такий законодавчий підхід відображає принципову диференціацію між приватноправовим і публічно-правовим методами регулювання: у першому випадку переважає диспозитивність і координація, у другому — імперативність і субординація.

Отже, визначальним критерієм відмежування цивільно-правових відносин від інших видів правовідносин є не лише їх майновий чи немайновий характер, а передусім характер юридичного зв'язку між учасниками. Якщо одна зі сторін наділена владними управлінськими повноваженнями і реалізує їх у відносинах із підпорядкованим суб'єктом, такі відносини не можуть розглядатися як цивільні, навіть за наявності майнового елемента.

У межах доктринального осмислення предмета цивільного права в юридичній науці усталився поділ майнових відносин на дві великі групи — залежно від їх функціонального призначення та характеру руху матеріальних благ у суспільстві.

1) *Відносини власності*. Ця група охоплює так звані статичні майнові правовідносини, у межах яких здійснюється юридичне закріплення належності матеріальних благ конкретним суб'єктам. Йдеться про відносини привласнення, за допомогою яких визначається, кому саме належить те чи інше майно, а також окреслюється обсяг правомочностей власника щодо нього. Саме в цих правовідносинах реалізується класична тріада повноважень власника — володіння, користування та розпорядження майном.

Статичний характер відносин власності означає, що в їх межах фіксується стан належності майна певній особі без обов'язкового передбачення його переходу до інших суб'єктів. Вони створюють юридичну основу для подальшої

участі майна у цивільному обороті, забезпечують стабільність економічних зв'язків і гарантують охорону прав власника від будь-яких неправомірних посягань.

2) *Відносини у сфері товарообігу.* На відміну від відносин власності, відносини у сфері товарного обігу мають динамічний характер. Вони опосередковують рух матеріальних благ у суспільстві, забезпечуючи їх перехід від одних осіб до інших на підставі договорів, односторонніх правочинів чи інших юридичних фактів. У межах цих правовідносин здійснюється обмін товарами, виконання робіт, надання послуг, передання майна у користування, сплата грошових коштів тощо.

Динаміка таких відносин полягає у зміні суб'єктного складу або правового режиму майна, що сприяє безперервності економічного обороту та задоволенню матеріальних потреб учасників цивільних правовідносин. Саме через механізми зобов'язального права, договірних конструкцій та інших інструментів приватноправового регулювання забезпечується гнучкість і мобільність цивільного обороту.

Таким чином, розмежування майнових відносин на статичні (пов'язані з належністю майна, тобто відносини власності) та динамічні (що виникають у процесі товарообігу) має значення не тільки для теоретичного осмислення, а й для практичного застосування. Він дозволяє глибше усвідомити внутрішню структуру предмета цивільного права, з'ясувати специфіку правового регулювання різних груп майнових зв'язків і чітко окреслити межі застосування цивільно-правових норм у системі національного права.

Майнові відносини, що утворюють концептуальне ядро предмета цивільного права та визначають його функціональну спрямованість, характеризуються низкою сутнісних ознак, без урахування яких неможливо адекватно осмислити їх правову природу. Саме через ці ознаки розкривається специфіка цивільно-правового впливу на економічні процеси, а також відмежування відповідних відносин від інших різновидів соціальних зв'язків.

Передусім майновим відносинам притаманний *товарно-грошовий характер*. Це означає, що вони опосередковують рух матеріальних благ у формі товарів, робіт, послуг чи майнових прав, які мають економічну цінність і здатні виступати об'єктом цивільного обороту. У таких відносинах матеріальні блага набувають вартісного виміру, вираженого, як правило, у грошовій формі, що забезпечує універсальність обміну та можливість співставлення різнорідних благ між собою. Грошовий еквівалент слугує універсальним засобом оцінки, а також інструментом реалізації майнових інтересів учасників цивільних правовідносин.

Другою визначальною рисою є *еквівалентно-вартісний характер* таких відносин. Йдеться про те, що у більшості випадків вони ґрунтуються на засадах взаємності та співмірності наданого і отриманого. Обмін майновими благами передбачає певну рівнозначність зустрічних надань, що відображає баланс інтересів сторін та відповідає принципу справедливості у приватноправовій сфері. Еквівалентність не означає абсолютної математичної тотожності вартості, однак передбачає економічно обґрунтовану співмірність, яка визнається сторонами як

прийнятна. Саме ця ознака відрізняє цивільно-правові майнові відносини від, наприклад, фіскальних чи адміністративних платежів, де еквівалентність може бути відсутньою або мати опосередкований характер.

Третьою, принципово важливою характеристикою є *юридична рівність сторін* як самостійних учасників цивільного обороту. У межах майнових відносин жодна зі сторін не наділена владними управлінськими повноваженнями щодо іншої; їх правовий зв'язок будується на координації, а не на субординації. Кожен суб'єкт діє від власного імені, у власному інтересі та несе самостійну майнову відповідальність за прийняті рішення. Юридична рівність виявляється й у тому, що сторони мають однакову можливість у межах закону самостійно визначати зміст своїх прав і обов'язків, укладати договори на погоджених між собою умовах, а також здійснювати захист порушених прав на паритетних засадах.

У сукупності зазначені ознаки – товарно-грошова природа, еквівалентно-вартісна спрямованість та юридична рівноправність учасників – формують концептуальний каркас майнових відносин як центрального елементу предмета цивільного права. Вони зумовлюють застосування саме диспозитивного методу правового регулювання, забезпечують стабільність цивільного обороту та створюють передумови для реалізації приватної автономії у сфері економічної діяльності.

Особисті немайнові відносини становлять самостійну та якісно специфічну складову предмета цивільного права. Вони являють собою такі правові зв'язки, що виникають, модифікуються та припиняються з приводу нематеріальних благ, які не мають економічного змісту, проте

мають виняткове значення для забезпечення автономії, самобутності та соціальної ідентифікації особи. У межах цих відносин відбувається юридично значуща індивідуалізація суб'єкта права, тобто визнання та закріплення його унікальних характеристик як носія певних немайнових цінностей.

Особисті немайнові права відображають духовну, інтелектуальну та соціальну природу людини (а в окремих випадках – і юридичної особи), формуючи нормативну основу для охорони її честі, гідності, репутації, авторства, приватності та інших нематеріальних благ. На відміну від майнових прав, вони не мають вартісного виміру та не можуть бути об'єктом товарного обігу, оскільки нерозривно пов'язані з особою їх носія і не підлягають відчуженню чи передачі іншим суб'єктам, за винятком прямо встановлених законом випадків.

У цивілістичній доктрині традиційно здійснюється внутрішня класифікація особистих немайнових прав залежно від їх зв'язку з майновою сферою. З огляду на це, виокремлюють дві основні групи.

1) Особисті немайнові права, пов'язані з майновими. Ця група охоплює права, що виникають у сфері інтелектуальної, творчої та іншої діяльності, результати якої можуть набувати майнової цінності. Йдеться, зокрема, про особисті права авторів творів науки, літератури та мистецтва, винахідників, раціоналізаторів та інших суб'єктів творчої діяльності. Такі права забезпечують визнання авторства, право на ім'я, на недоторканність твору, на оприлюднення результату інтелектуальної праці тощо.

Хоча зазначені права мають немайновий характер і є невідчужуваними, вони тісно корелюють із майновими правами інтелектуальної власності, які дозволяють отримувати економічну вигоду від використання відповідного результату діяльності. Саме тому їх характеризують як такі, що перебувають у функціональному взаємозв'язку з майновими правами, формуючи комплексний правовий режим охорони інтелектуальних благ.

2) Особисті немайнові права, не пов'язані з майновими. До другої групи належать права, що виникають і реалізуються незалежно від будь-яких майнових інтересів. Вони існують автономно, не мають економічного підґрунтя і спрямовані виключно на забезпечення особистісної цілісності та соціального статусу суб'єкта. Серед них – право на ім'я, на честь і гідність, на повагу до ділової репутації, на недоторканність особистого життя, а також права на листи, щоденники, особисті записи та інші прояви приватної сфери.

Ці права мають абсолютний характер, тобто підлягають повазі з боку невизначеного кола осіб і реалізуються переважно через механізми охорони та захисту від неправомірного втручання, посягання чи оспорювання. Їх юридична природа полягає не у забезпеченні обігу благ, а у гарантуванні поваги до внутрішнього світу та соціальної індивідуальності особи.

Таким чином, особисті немайнові відносини, незалежно від їх зв'язку з майновою сферою, становлять важливий елемент цивільно-правового регулювання. Вони відображають гуманістичну спрямованість цивільного права, яке покликане не лише забезпечувати стабільність економічного обороту, а й утверджувати пріоритет

особистості, її честі, гідності та творчої самореалізації як фундаментальних цінностей правопорядку.

Метод впливу на учасників цивільних правовідносин.

Поряд із предметом правового регулювання, який окреслює коло суспільних відносин, що підпадають під дію відповідної галузі, не менш вагомого значення набуває метод як система юридичних прийомів і способів нормативного впливу на поведінку суб'єктів. Саме через метод виявляється характер регулятивного інструментарію галузі, її внутрішня логіка та функціональна специфіка. Якщо предмет відповідає на питання «що» регулюється, то метод – «яким чином» здійснюється це регулювання.

З огляду на те, що предмет цивільного права становлять відносини, побудовані на засадах юридичної рівності, автономії волі та майнової самостійності їх учасників, відповідний характер має і метод цивільно-правового регулювання. У науковій доктрині він традиційно визначається як сукупність специфічних юридичних засобів, прийомів і способів впливу на учасників цивільних правовідносин, що забезпечують координаційний характер їх взаємодії та можливість самостійного формування змісту прав і обов'язків у межах, установлених цивільним законодавством.

Ключовою ознакою методу цивільного права є *юридична рівність сторін*, яка означає відсутність владно-розпорядчої підпорядкованості між учасниками правовідносин. Жоден із суб'єктів не наділений повноваженнями односторонньо встановлювати для іншого обов'язкові приписи поза межами закону чи договору. Їх правовий зв'язок ґрунтується на координації

інтересів, а не на субординації. Саме ця обставина зумовлює принципову відмінність цивільно-правового методу від імперативного методу публічно-правових галузей, де домінує владний припис і підпорядкування.

Іншою визначальною рисою є *диспозитивність правового регулювання*, що виявляється у наданні сторонам можливості на власний розсуд визначати зміст, обсяг і способи реалізації своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Цивільне законодавство, як правило, встановлює загальні рамки поведінки, пропонуючи модельні конструкції (наприклад, договірні типи), які можуть бути змінені або конкретизовані за взаємною згодою сторін, якщо це не суперечить імперативним нормам і суті правовідносин. Така свобода правового саморегулювання забезпечує гнучкість цивільного обороту та адаптивність правових механізмів до різноманітних життєвих ситуацій.

Водночас у сучасній цивілістичній науці звертається увага на певний *дуалізм* у розумінні методу цивільно-правового регулювання, що впливає з багатозначності самого поняття цивільного права – як у суб'єктивному, так і в об'єктивному значенні. З одного боку, метод виявляється у координаційній взаємодії юридично рівних суб'єктів, які реалізують свої інтереси шляхом узгодження волі. З іншого – у нормативному, тобто об'єктивному аспекті, він відображає диспозитивну модель правового впливу, за якої закон не детермінує кожен крок поведінки сторін, а створює правові умови для їх самостійної активності.

Таким чином, метод цивільно-правового регулювання поєднує у собі координаційний характер взаємодії учасників та диспозитивний спосіб нормативного

впорядкування їхніх відносин. Саме ця комбінація забезпечує баланс між свободою приватної ініціативи та необхідністю правової визначеності, формуючи концептуальну основу цивільного права як галузі, що покликана гарантувати автономію особистості та стабільність цивільного обороту.

Загальноприйнятим у юридичній науці вважається твердження про те, що метод правового регулювання органічно зумовлюється характером тих суспільних відносин, які становлять предмет відповідної галузі. Інакше кажучи, специфіка регулятивного інструментарію безпосередньо впливає з природи соціальних зв'язків, на які спрямовано нормативний вплив. Відтак цілком закономірним є те, що у сфері приватного права застосовуються принципово інші способи юридичного впорядкування, ніж у галузях публічного права.

Для публічно-правового регулювання, виходячи з його функціонального призначення, характерним є імперативний метод, заснований на владі та підпорядкуванні, владних приписах, категоричних заборонах і обов'язках. Тут домінує субординаційний тип правового зв'язку, за якого одна сторона наділена владними управлінськими повноваженнями щодо іншої, а поведінка адресата норми детально визначається приписом законодавця.

Натомість приватне право, з огляду на його координаційну природу, ґрунтується на дозволі як провідному способі правового впливу. Йдеться не про всездозволеність, а про надання суб'єктам можливості здійснювати ініціативні юридично значущі дії — самостійно обирати модель поведінки, використовувати передбачені законом правові засоби для реалізації своїх

інтересів, вступати у правовідносини або утримуватися від цього залежно від власної волі. Такий підхід відображає пріоритет автономії особистості та свободи договору як фундаментальних засад приватноправового регулювання.

Метод цивільного права, як класичний прояв приватноправового методу, характеризується сукупністю ознак, що у своїй єдності формують його концептуальну специфіку.

1) Юридична рівність учасників цивільного обігу. У межах цивільних правовідносин жодна зі сторін не має владної переваги над іншою. Всі учасники виступають як формально рівноправні суб'єкти, незалежно від їх соціального статусу, організаційно-правової форми чи економічної потужності. Держава, якщо вона вступає у цивільні відносини, діє на тих самих засадах, що й інші суб'єкти, не користуючись адміністративними прерогативами. Така рівність забезпечує координаційний характер правового зв'язку та виключає можливість одностороннього нав'язування волі поза межами закону.

2) Самостійний організаційно-майновий статус учасників проявляється у тому, що кожен суб'єкт цивільного права володіє власною правоздатністю та діє від свого імені, у власних інтересах і за власний рахунок. Відокремленість у сфері організації та майна передбачає, що особа самостійно набуває права та обов'язки, несе відповідальність за результати своєї діяльності і відповідає за своїми зобов'язаннями власним майном. Рівномірний обсяг цивільної правоздатності забезпечує універсальну здатність бути носієм прав і обов'язків цивільного права, створюючи умови для вільної участі у цивільному обороті.

3) Ініціативно-диспозитивний характер цивільно-правових норм. Сутність цієї ознаки полягає в тому, що виникнення, зміна та припинення цивільних правовідносин, як правило, залежать від волевиявлення їх учасників. Суб'єкти вступають у правові зв'язки добровільно, самостійно визначають доцільність, зміст і умови своєї поведінки, обирають правові форми реалізації інтересів (наприклад, укладають договори, здійснюють односторонні правочини тощо). Законодавець встановлює лише загальні межі дозволеної поведінки, залишаючи простір для правової ініціативи сторін.

4) Відновлювально-компенсаційний характер засобів захисту. Цивільно-правова відповідальність має переважно майновий, а не каральний характер. Її основна мета полягає у відновленні порушеного майнового стану потерпілої сторони та компенсації завданих збитків, а не у покаранні правопорушника як такого. Тому центральне місце серед способів захисту посідають заходи, спрямовані на відшкодування шкоди, стягнення збитків, неустойки, штрафів чи пені. Об'єктом впливу є майнова сфера порушника, що відповідає загальній логіці еквівалентності та відновлення порушеного балансу інтересів.

У сукупності наведені ознаки засвідчують, що метод цивільного права є проявом координаційної, диспозитивної та відновлювальної моделі правового регулювання. Саме така модель забезпечує поєднання свободи приватної ініціативи з належними гарантіями захисту суб'єктивних прав, формуючи підґрунтя для стабільного та передбачуваного розвитку цивільного обороту.

Функції цивільного права як напрями його впливу на цивільні правовідносини

Осмислення цивільних правовідносин як специфічної форми буття та практичної реалізації норм цивільного права закономірно зумовлює необхідність звернення до категорії функцій права. Адже саме через функціональне призначення розкривається соціальна цінність галузі, її роль у впорядкуванні приватноправової сфери та забезпеченні стабільності цивільного обороту. Цивільні правовідносини при цьому виступають не лише юридичною моделлю фіксації суб'єктивних прав і кореспондуючих обов'язків, а й динамічним механізмом втілення нормативних приписів у реальну поведінку учасників.

Функції права традиційно визначаються як основні напрями його впливу на суспільні відносини, що відображають соціальне призначення права та його регулятивний потенціал. У площині цивільного права йдеться про системний і цілеспрямований вплив цивільно-правових норм на майнові та особисті немайнові відносини з метою їх упорядкування, стабілізації та охорони. Іншими словами, функції цивільного права — це концептуально окреслені напрями дії його норм, спрямовані на досягнення цілей і реалізацію завдань, притаманних цій галузі приватного права.

З огляду на зміст і соціальну спрямованість цивільно-правового регулювання, у науковій літературі виокремлюють кілька базових функцій.

1. Регулятивна функція цивільного права

Регулятивна функція є базовою та системоутворюючою для цивільного права, оскільки саме через неї здійснюється впорядкування майнових і особистих немайнових відносин. Її зміст полягає у встановленні

загальнообов'язкових правил поведінки, які визначають правовий статус учасників цивільного обороту, правовий режим об'єктів цивільних прав, а також підстави виникнення, зміни й припинення правовідносин. Завдяки цьому створюється нормативна модель належної та допустимої поведінки суб'єктів приватного права.

Регулятивний вплив цивільного права має переважно диспозитивний характер, що забезпечує гнучкість правового регулювання. Законодавець формулює загальні правові конструкції, водночас залишаючи сторонам можливість конкретизувати зміст своїх прав і обов'язків у договорі чи іншому правочині. Таким чином, регулятивна функція не лише встановлює межі правомірної поведінки, а й формує простір для автономної ініціативи суб'єктів.

Особливої ваги ця функція набуває у сфері договірних відносин, де цивільне право створює інструментарій для саморегулювання приватних інтересів. Наявність усталених правових моделей договорів, правил їх укладення та виконання сприяє передбачуваності цивільного обороту і зменшує ризики правової невизначеності. У результаті формується стабільне правове середовище, необхідне для економічного розвитку.

У ширшому соціальному контексті регулятивна функція забезпечує гармонізацію інтересів учасників приватноправових відносин. Вона створює баланс між свободою особи та необхідністю врахування прав інших суб'єктів, формуючи правовий порядок у сфері приватної автономії.

2. Охоронна функція цивільного права

Охоронна функція спрямована на забезпечення недоторканності суб'єктивних цивільних прав та законних

інтересів. Вона реалізується шляхом встановлення системи юридичних гарантій, що дозволяють захистити порушене або оспорене право. Йдеться про нормативне закріплення способів захисту, процедур їх реалізації та механізмів відновлення порушеного правового стану.

Ця функція проявляється як у превентивному аспекті – через визначення меж допустимої поведінки, – так і в реактивному, коли застосовуються конкретні заходи у відповідь на правопорушення. Наявність чітких юридичних механізмів захисту підвищує рівень довіри суб'єктів до правової системи та стимулює їх до активної участі у цивільному обороті.

Охоронна функція має комплексний характер, оскільки охоплює як майнові, так і особисті немайнові права. Захист честі, гідності, ділової репутації чи авторства здійснюється поряд із захистом права власності або зобов'язальних прав. Така універсальність підкреслює гуманістичну спрямованість цивільного права.

У підсумку охоронна функція забезпечує стабільність правопорядку у сфері приватних відносин, перешкоджаючи свавільному втручанням в особисту чи майнову сферу суб'єктів і створюючи ефективні засоби юридичної протидії правопорушенням.

3. Компенсаційна (відшкодувальна) функція

Компенсаційна функція є логічним продовженням охоронної та конкретизує її у сфері майнових наслідків правопорушення. Її сутність полягає у відновленні порушеної майнової рівноваги шляхом відшкодування завданих збитків або компенсації моральної шкоди. Центральною ідеєю тут є не покарання правопорушника, а поновлення становища потерпілої сторони.

Важливою рисою компенсаційної функції є її майновий характер: негативні наслідки для порушника, як правило, виражаються у грошовій формі. Такий підхід відповідає еквівалентно-вартісній природі цивільних відносин і забезпечує справедливий розподіл ризиків у приватноправовій сфері.

Реалізація цієї функції сприяє відновленню довіри між учасниками цивільного обороту. Усвідомлення того, що завдана шкода підлягає обов'язковому відшкодуванню, зміцнює впевненість у реальності та захищеності суб'єктивних прав.

У більш широкому вимірі компенсаційна функція виконує стабілізаційну роль, адже дозволяє мінімізувати негативні наслідки правопорушень та підтримувати економічну рівновагу у сфері приватних відносин.

4. Превентивна (попереджувальна) функція

Превентивна функція полягає у попередженні можливих правопорушень шляхом встановлення чітких правових приписів і санкцій за їх порушення. Сам факт існування юридичної відповідальності має стримувальний ефект, оскільки суб'єкти усвідомлюють неминучість несприятливих наслідків у разі протиправної поведінки.

Ця функція реалізується як на нормативному рівні – через формулювання імперативних заборон і обов'язків, – так і на практичному рівні, коли правозастосовна діяльність демонструє реальність притягнення до відповідальності. Таким чином, превентивний вплив має як загальний, так й індивідуальний характер.

Превентивна функція особливо важлива у сфері договірних відносин, де дисциплінуючий ефект можливих санкцій стимулює належне виконання зобов'язань.

Вона також сприяє формуванню правової культури та відповідального ставлення до власних юридичних обов'язків.

Завдяки попереджувальному впливу цивільне право забезпечує не лише реагування на вже вчинені порушення, а й формування правомірної поведінки, що зміцнює стабільність цивільного обороту.

5. Стимулююча функція

Стимулююча функція відображає активну, творчу роль цивільного права у розвитку приватної ініціативи. Вона полягає у створенні правових умов, які заохочують суб'єктів до підприємницької, інноваційної, творчої та іншої соціально корисної діяльності. Захист права власності, свободи договору та інтелектуальних прав формує передумови для економічного зростання.

Цивільне право не лише встановлює обмеження, а й надає можливості. Воно пропонує правові інструменти для досягнення особистих і майнових цілей, забезпечуючи передбачуваність і юридичну визначеність результатів діяльності. Такий підхід стимулює активність, інвестиційну привабливість та розвиток ринкових механізмів.

Стимулююча функція тісно пов'язана з принципом автономії волі, оскільки саме свобода вибору форм і способів поведінки спонукає суб'єктів до пошуку найбільш ефективних моделей реалізації інтересів. Наявність правових гарантій мінімізує ризики та підвищує впевненість у стабільності правового середовища.

У підсумку стимулююча функція демонструє конструктивний потенціал цивільного права, яке не лише охороняє та регламентує, а й активно сприяє розвитку особистості та економічного життя суспільства в цілому.

Принципи цивільного права

Цивільні правовідносини функціонують у межах цілісного правового простору, що формується на основі системи нормативно визначених орієнтирів. Саме вони забезпечують єдність підходів до регулювання приватноправової сфери, визначають спрямованість правового впливу, окреслюють допустимі межі поведінки суб'єктів та слугують критеріями оцінки їх дій. Такі фундаментальні орієнтири становлять принципи цивільного права — концептуальні засади, що пронизують увесь механізм цивільно-правового регулювання та надають йому внутрішньої узгодженості, системності й передбачуваності.

Принципи цивільного права – це основоположні начала, керівні ідеї та нормативно закріплені положення, які мають загальнообов'язковий характер і визначають зміст, спрямованість та межі регулювання цивільних відносин. Вони виконують методологічну функцію, оскільки слугують орієнтиром для правотворчої діяльності, тлумачення норм права та їх практичного застосування. У випадках прогалин або колізій у законодавстві саме принципи виступають інтегративним критерієм для прийняття справедливого та обґрунтованого рішення.

З урахуванням їх функціонального призначення принципи цивільного права традиційно поділяються на дві взаємопов'язані групи:

1. основні засади цивільного законодавства;
2. основні засади здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків.

Тож розглянемо їх детальніше.

1. Основні засади цивільного законодавства

1. Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Цей принцип відображає пріоритет особистості та її приватної автономії. Жодна особа – включно з державою – не має права без належних правових підстав втручатися у сферу особистого і сімейного життя, у реалізацію немайнових прав. Він забезпечує охорону приватності, честі, гідності, ділової репутації та інших нематеріальних благ, що становлять основу індивідуальної свободи.

2. Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами. Право власності визнається непорушним і гарантується державою. Його обмеження або припинення можливе лише у виняткових випадках і в порядку, прямо передбаченому законом. Такий підхід формує стабільність майнових відносин і зміцнює довіру до правового порядку.

3. Свобода договору. Свобода договору є наріжним каменем приватного права. Вона передбачає право особи самостійно вирішувати питання щодо укладення договору, вибору контрагента, визначення умов та змісту правовідносин у межах закону. Цей принцип забезпечує гнучкість цивільного обороту та дозволяє враховувати індивідуальні інтереси сторін.

4. Свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом. Цей принцип гарантує право суб'єктів на здійснення господарської ініціативи, спрямованої на отримання прибутку, за умови дотримання вимог законодавства. Він сприяє розвитку конкуренції, інновацій та економічної активності.

5. Судовий захист цивільного права та інтересу. Кожна особа має право на ефективний судовий захист у разі порушення або оспорування її прав. Цей принцип

забезпечує реальність і гарантованість суб'єктивних цивільних прав, формує механізм відновлення порушеної справедливості.

6. Справедливість, добросовісність та розумність.

Ці засади мають універсальний характер і виступають оціночними критеріями правомірності поведінки суб'єктів. Вони спрямовані на запобігання зловживанню правом, забезпечення балансу інтересів та утвердження етичних стандартів у цивільному обороті.

II. Основні засади здійснення цивільних прав і виконання обов'язків

1. Особисте та на власний розсуд здійснення цивільних прав. Суб'єкт самостійно вирішує, чи реалізовувати належне йому право, в який спосіб і в якому обсязі. Такий підхід відображає принцип автономії волі та свободи вибору моделі поведінки.

2. Можливість відмови від свого майнового права. Особа вправі добровільно відмовитися від належного їй майнового права, якщо це не суперечить закону та не порушує прав інших осіб. Це положення підтверджує диспозитивний характер цивільного регулювання.

3. Заборона зловживання правом. Здійснення цивільних прав не повинно порушувати права та інтереси інших осіб, завдавати шкоди довкіллю чи культурній спадщині. Такий принцип обмежує абсолютність суб'єктивного права і встановлює межі його реалізації.

4. Додержання моральних засад суспільства. Цивільні права та обов'язки повинні здійснюватися з урахуванням етичних стандартів, що панують у суспільстві. Це забезпечує гармонізацію правових та моральних регуляторів поведінки.

5. Заборона примушування до дій, не передбачених законом або договором. Особа не може бути змушена до виконання обов'язків, які не впливають із закону чи добровільно прийнятого зобов'язання. Ця засада захищає свободу волі та недоторканність приватної автономії.

6. Виконання цивільних обов'язків у встановлених межах. Суб'єкти зобов'язані належним чином виконувати взяті на себе обов'язки відповідно до умов договору або вимог законодавства. Це гарантує стабільність і передбачуваність цивільного обороту.

Принцип поєднання приватних і публічних інтересів

Особливе значення в системі принципів цивільного права належить принципу гармонійного поєднання приватних і публічних інтересів, що забезпечує баланс між самостійністю особи та потребами суспільства і держави.

По-перше, цей принцип інтегрує засади приватного і публічного права в цивільному законодавстві, унеможливаючи їхнє протиставлення. Він підтверджує, що реалізація приватного інтересу не може здійснюватися з повним ігноруванням загального блага.

По-друге, принцип слугує соціально-правовою основою механізму здійснення прав і свобод людини, забезпечуючи узгодження індивідуальних потреб із загальними суспільними інтересами.

По-третє, принцип поєднання інтересів є формою практичного втілення ідей розумності та справедливості. Саме він дозволяє використовувати ці категорії як критерії вирішення конфліктів між учасниками цивільних правовідносин, забезпечуючи їх належний баланс.

Таким чином, система принципів цивільного права утворює концептуальний каркас галузі, визначає межі та напрями правового регулювання й забезпечує єдність правозастосовчої практики в умовах динамічного розвитку приватноправових відносин.

Система цивільного права

Цивільне право регулює широкий спектр суспільних відносин, проте норми, що його формують, не існують у випадковому порядку і не функціонують ізольовано. Навпаки, вони утворюють упорядковану, логічно структуровану систему, завдяки якій реалізація цивільних прав та обов'язків набуває визначеності, стабільності та передбачуваності. Саме внутрішній взаємозв'язок норм, їх узгодженість та взаємне доповнення створюють єдине поле правового впливу, у межах якого цивільні правовідносини функціонують ефективно та гармонійно.

Система цивільного права – це не просто сукупність окремих норм, а організована структура, в якій відображено цілісний предмет цивільного права та його основні інститути. Вона забезпечує логічну цілісність і послідовність правового регулювання, дозволяючи зрозуміти, як різні норми взаємодіють між собою, доповнюють одна одну і реалізують загальні принципи цивільного права. Така впорядкованість є передумовою ефективності цивільно-правового регулювання та стабільності цивільного обороту.

Система цивільного права виконує також функцію організаційної диференціації. Вона дозволяє класифікувати норми за їх предметом, об'єктом та змістом регулювання, виокремлювати окремі інститути та групи правовідносин, формувати логічні блоки, що полегшують розуміння й

застосування законодавства. Це структурне розділення є необхідним як для наукового дослідження права, так і для практичної діяльності правозастосовця.

Нарешті, система цивільного права визначається як сукупність норм, об'єднаних єдністю змісту та внутрішнім зв'язком за предметом правового регулювання. Саме ця внутрішня організація забезпечує цілісність правової конструкції, узгодженість норм та можливість їх інтегрованого застосування. У межах такої системи кожен інститут цивільного права має своє місце і роль, що сприяють впорядкованості регулювання майнових і немайнових відносин, реалізації суб'єктивних прав та підтриманню стабільності цивільного обороту.

Системи цивільного права та їх структура

У світовій цивілістиці історично склалися дві класичні системи цивільного права: **інституційна** та **пандектна**, кожна з яких відображає особливий підхід до класифікації норм і структурування цивільно-правових відносин.

Інституційна система зародилася у римському праві та базувалася на ідеї, що будь-яке правовідношення виникає і функціонує між суб'єктами у зв'язку з певними речами. В її основі лежить триєдина конструкція: *суб'єкт – об'єкт – відношення*. Така структура надавала ясності та логічності впорядкованості правовідносинам, дозволяючи чітко визначати ролі сторін, об'єкти їхніх прав і відповідні права та обов'язки. На основі цієї концепції формувалися класичні римські інституції, які стали фундаментом європейської цивілістики. Через свою історичну приналежність і структурну орієнтацію на інститути ця система отримала назву «інституційна» або «римська».

Пандектна система сформувалася у ХІХ столітті і спирається на принцип більш диференційованого поділу цивільного права. В її основі – розділення права на чіткі групи норм:

- 1) речове право;
- 2) зобов'язальне право;
- 3) сімейне право;
- 4) спадкове право.

Перед цими групами розташована загальна частина, яка містить норми, застосовувані до всіх зазначених блоків, тобто визначає фундаментальні засади цивільних відносин, спільні принципи та механізми реалізації прав і обов'язків. Такий поділ дозволяє впорядкувати велику кількість правових норм та створює зручну логічну структуру для систематизації права, що забезпечує передбачуваність і практичну зручність застосування.

Сучасне цивільне право України побудоване саме за пандектною системою, яка забезпечує чіткий поділ норм на загальні та спеціальні.

Загальна частина цивільного права України об'єднує норми, що регулюють фундаментальні положення цивільного права та універсальні механізми цивільно-правового обороту. Сюди входять:

- основні положення цивільного законодавства;
- передумови виникнення цивільних прав і обов'язків;
- здійснення цивільних прав та виконання обов'язків;
- захист цивільних прав і інтересів;
- регламентація суб'єктів та об'єктів цивільних прав;
- правочини та представництво;
- строки та терміни здійснення прав і виконання обов'язків;
- питання позовної давності.

Ці норми визначають загальні рамки цивільного обороту, регламентують поведінку суб'єктів і встановлюють універсальні правила застосування права, що формують єдність і передбачуваність усієї системи.

Спеціальна (особлива) частина цивільного права України об'єднує норми, що регулюють конкретні види приватноправових відносин. До неї належать:

- особисті немайнові права;
- речові права (власність та інші права на майно);
- інтелектуальна власність;
- зобов'язальне право (договірні та позадоговірні зобов'язання);
- спадкове право.

Ця частина забезпечує деталізацію правил, що регулюють конкретні види відносин, і дозволяє застосовувати норми з урахуванням специфіки об'єктів та учасників правових зв'язків. Разом із загальною частиною вона формує повноцінну та логічно впорядковану систему цивільного права, яка гарантує комплексне та узгоджене правове регулювання майнових і немайнових відносин у суспільстві.

Цивільне право України у порівняльному контексті та цивільно-правові системи

Цивільне право України існує в постійному та багатоплановому взаємозв'язку як із іншими галузями національного права, так і з цивільно-правовими системами зарубіжних держав. Його розвиток відбувається не ізольовано, а під впливом міжнародних правових традицій, кодифікацій та наукового досвіду інших країн. Завдяки цьому українська цивілістика може запозичувати ефективні правові конструкції та адаптувати їх до

національної правової традиції, зберігаючи при цьому власні специфічні інститути і принципи.

Одним із інструментів дослідження подібних запозичень є порівняльний метод правового пізнання, який застосовується у рамках науки порівняльного цивільного права. Ця галузь є частиною ширшої міжгалузевої дисципліни – порівняльного правознавства. Вона дозволяє науковцям аналізувати іноземні норми цивільного права, співставляти їх із національним законодавством, виявляти спільні закономірності та відмінності, а також формувати рекомендації для вдосконалення українського законодавства. Порівняльний підхід не лише збагачує наукове розуміння цивільного права, а й сприяє інтеграції національної системи у міжнародний правовий простір.

Цивільно-правова система (родина або «сім'я» цивільного права) визначається як об'єднання групи держав за ознакою єдності основних закономірностей цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Іншими словами, у межах такої системи держави мають подібні принципи, логіку побудови інститутів і механізми реалізації цивільних прав та обов'язків, хоча кожна країна зберігає свої національні особливості. Поняття цивільно-правової системи є похідним від ширшого терміна «правова система» і відображає специфіку регулювання приватноправових відносин у конкретному правовому середовищі.

Для відокремлення однієї цивільно-правової системи від іншої використовують низку взаємопов'язаних компонентів. Вони дозволяють ідентифікувати унікальні риси кожної системи, які не повторюються в інших країнах. Серед ключових компонентів виділяють:

- джерела права, їхню ієрархію та співвідношення між собою;

- структуру цивільного права, включно з поділом норм на окремі правові інститути та групи норм;

- специфіку цивільно-правових принципів і регулятивних підходів, що визначають поведінку суб'єктів у правовому полі;

- характер правового методу та механізми захисту цивільних прав і інтересів.

Завдяки цим компонентам порівняльний аналіз дозволяє не лише відтворити картину цивільного права окремої держави, а й простежити його місце у світовій цивілістичній традиції, визначити приналежність до певної цивільно-правової родини та оцінити ступінь впливу інших систем на розвиток національного права.

Основні підвиди цивільно-правової системи

Цивільно-правова система будь-якої держави формується як комплекс взаємопов'язаних елементів, які забезпечують цілісність і впорядкованість правового регулювання приватноправових відносин. У науковій літературі та практиці традиційно виділяють кілька ключових підвидів, кожен із яких має свою специфіку та виконує окрему функцію у формуванні системного цивільного права.

1. Інститути цивільного права

До основних інститутів цивільного права належать норми, що регулюють правові відносини між суб'єктами щодо майна та немайнових благ, а також особливі правові зв'язки, які виникають у сімейних та спадкових правовідносинах. Серед них виділяють:

- *Норми про особи*, які визначають правоздатність, дієздатність, суб'єктний склад цивільних відносин, порядок виникнення та припинення цивільних прав і обов'язків. Ці положення встановлюють, хто може виступати в цивільному обороті як самостійний суб'єкт, забезпечують юридичну рівність сторін та регламентують правовий статус фізичних і юридичних осіб.

- *Норми про речі*, що регулюють відносини власності та інших речових прав, визначають об'єкти цивільних прав, їх оборотоздатність, порядок набуття, зміни та припинення прав на майно, а також механізми захисту майнових прав.

- *Норми про зобов'язання*, які охоплюють договірні та позадоговірні відносини, регламентують зміст обов'язків сторін, порядок їх виконання та відповідальності у разі порушення.

- *Сімейне та спадкове право*, що охоплює правові відносини, пов'язані з шлюбом, родинними зв'язками, правами й обов'язками членів сім'ї, а також питання спадкування майна і нематеріальних благ.

Ці інститути забезпечують логічну структуру цивільного права, формують основу для диференціації норм та створюють єдину систему регулювання цивільних відносин.

2. Правозастосовна практика

Другим підвидом цивільно-правової системи є правозастосовна практика, що включає не лише діяльність судів загальної юрисдикції, а й практику Конституційного Суду, адміністративних органів та інших державних інституцій, що виконують функцію реалізації цивільного

права. Правозастосування забезпечує реальне впровадження норм у суспільні відносини, формує прецеденти та методологію тлумачення законодавства. Воно має декілька рівнів:

- судова практика, що охоплює рішення судів щодо цивільних спорів, аналіз і застосування норм на прикладі конкретних правовідносин;

- конституційно-правова практика, яка забезпечує відповідність цивільного законодавства конституційним принципам;

- адміністративна практика, що стосується виконання цивільного законодавства органами влади, зокрема у сфері реєстраційних процедур, охорони прав на майно та інших майнових відносин.

Правозастосовна практика виступає не лише джерелом конкретних рішень, а й чинником розвитку цивільного права, оскільки сприяє формуванню єдиної методології його реалізації та захисту суб'єктивних прав.

3. Доктрина цивільного права

Доктрина являє собою сукупність існуючих наукових поглядів на право та практику його застосування. Вона включає праці науковців, коментарі до законів, тлумачення інститутів і норм цивільного права. Доктрина виконує кілька важливих функцій:

- формує методологічну основу для розуміння норм і принципів;

- сприяє гармонізації теорії та практики;

- визначає критерії оцінки поведінки суб'єктів цивільного обороту;

- слугує орієнтиром для судів, законодавця та правозастосовців у процесі тлумачення норм.

Таким чином, доктрина виступає науково-аналітичною підвалиною цивільно-правової системи, дозволяючи не лише відтворювати існуючі інститути, а й прогнозувати розвиток цивільного законодавства.

4. Генеза цивільно-правових систем

Четвертим підвидом є генеза правових систем, тобто історія їх виникнення і розвитку. Генеза визначає:

- походження ключових інститутів та принципів;
- закономірності формування національної цивільно-правової традиції;
- тенденції еволюції норм та механізмів регулювання відносин.

Вивчення генези дозволяє зрозуміти, чому певні правові інститути та методи регулювання виникли саме в тій чи іншій державі, які історичні, соціальні та економічні чинники вплинули на формування системи, а також прогнозувати напрямки її подальшого розвитку. Цей підхід сприяє виявленню унікальних особливостей цивільного права окремих країн та їх відмінності від інших правових систем, що є важливим для порівняльного цивільного права та міждержавного порівняльного аналізу.

Класифікація цивільно-правових систем і тенденції їх розвитку

В юридичній науці давно сформувалася практика класифікації правових систем світу, яка базується на виділенні правових сімей, тобто сукупностей національних правових систем, об'єднаних спільними ознаками, структурними рисами та принципами регулювання суспільних відносин. Цивільно-правові системи аналізуються насамперед через призму механізму правового впливу, характеру нормативності та забезпеченості реалізації

правових норм, що дозволяє чітко відокремлювати одна від одної окремі правові родини та підсистеми.

1. Континентальна цивільно-правова система

Континентальна система права охоплює практично всі держави Європи, за винятком Великобританії, а також значну частину країн Латинської Америки, Японію, частину Китаю та низку колишніх колоніальних держав, які успадкували правові традиції своєї метрополії. Основною ознакою цієї системи є кодифікація цивільного права, логічна та структурна побудова норм, а також домінування законодавства як первинного джерела права, що регламентує цивільні відносини комплексно й системно.

У межах континентальної системи виділяють дві основні підсистеми:

- Романська підсистема, що сформувалася під впливом римського права та французької цивільної традиції. До неї належать Франція, Бельгія, Італія, Іспанія, Нідерланди та інші країни, де кодифікація, логічна систематизація і принципи рівності суб'єктів у цивільних відносинах мають визначальний характер.

- Континентальна (германська) підсистема, представлена Німеччиною, Швейцарією, Австрією, Грецією та іншими державами, де цивільне право будується на чіткій науково-теоретичній системі, що поєднує доктрину, законодавство та судову практику, зберігаючи певні особливості правотворення та структуризації норм.

Континентальна система відзначається високим рівнем деталізації цивільно-правових норм, комплексним підходом до регулювання майнових і немайнових відносин та значним значенням наукових коментарів і доктрини для розуміння та застосування права.

2. Англо-американська цивільно-правова система

Англо-американська система функціонує у Великобританії, США та країнах Співдружності (Канаді, Австралії, Новій Зеландії), а також частково в Індії. Її особливість полягає у прецедентному методі регулювання, де судові рішення і сформовані прецеденти стають основою тлумачення і застосування норм, надаючи великого значення практичному досвіду та фактичній реалізації права.

У межах англо-американської системи традиційно виділяють:

- Англійську цивільно-правову сім'ю, яка охоплює Англію, Ірландію, Канаду, Австралію, Нову Зеландію, Індію, Нігерію, Гану, Пакистан, Сьєрра-Леоне, Бангладеш та інші країни. Тут особливо значущою є роль судового прецеденту, а закон виступає орієнтиром, що уточнюється практикою судів.

- Американську цивільно-правову сім'ю, представлену США (за винятком деяких штатів). У ній спостерігається поєднання англійських традицій із певною кодифікацією цивільного законодавства, що створює унікальний баланс між нормативними приписами та прецедентним правом.

Характерною ознакою англо-американської системи є гнучкість у тлумаченні норм, адаптивність права до практичних потреб суспільства та активне застосування судової практики як одного з головних джерел права.

3. Мусульманське право

Мусульманське право, що діє в ряді країн Близького та Середнього Сходу, базується на шаріатських принципах, де основним джерелом виступають релігійні тексти – Коран і Сунна. Ця система регулює як

приватноправові, так і суспільні відносини, поєднуючи релігійно-етичні норми з юридичними. Мусульманське право вирізняється специфічним підходом до власності, спадкування, шлюбних відносин і договірних зобов'язань, що істотно відрізняє його від континентальних і англо-американських систем.

4. Патріархальне цивільне право

Патріархальне цивільне право збереглося у деяких африканських країнах, державах Індокитаю та острівних територіях Океанії. Воно ґрунтується на звичаєвих традиціях, родових відносинах і місцевих соціальних нормах. Характерною рисою є те, що правові норми нерідко інтегруються з моральними та культурними уявленнями, а формальне законодавство відіграє другорядну роль.

5. Змішані правові системи

Деякі держави мають змішані цивільно-правові системи, що поєднують елементи континентальної та англо-американської систем. Наприклад:

- Шотландія;
- штат Луїзіана в США;
- провінція Квебек у Канаді.

У таких системах поєднуються кодифіковані норми цивільного права з прецедентною практикою, що дозволяє досягти гармонізації регулювання та адаптації до сучасних суспільних потреб.

6. Соціалістична (авторитарна) система права

Раніше до окремого типу відносили соціалістичну систему права, що виникла у рамках авторитарних режимів. У сучасних умовах її розглядають як різновид більш загальних цивільно-правових систем (Північна

Корея, Куба, колишній СРСР). Основною ознакою є домінування державного регулювання, централізація правотворчого процесу та обмежена роль суб'єктів приватного права.

Загальні тенденції розвитку цивільно-правових систем

Сучасний розвиток цивільного права світу характеризується кількома ключовими тенденціями:

1. Уніфікація національних систем, що здійснюється шляхом запозичення ефективних правових конструкцій і згладжування істотних відмінностей між системами.

2. Збагачення внутрішнього змісту права, тобто інтеграція нових інститутів, принципів і механізмів регулювання.

3. Збереження національних традицій, у тому числі звичаїв і культурних практик, що відображають історичний досвід держави.

4. Різний рівень уніфікації у різних країнах і регіонах, а також різний ступінь уніфікації окремих цивільно-правових інститутів.

5. Особливо яскравою є тенденція гармонізації методів правового регулювання: у країнах континентальної Європи зростає роль судової практики, яка раніше не розглядалася як джерело права, тоді як у прецедентних системах – значно посилюється роль закону через ускладнення цивільних відносин сучасного суспільства. У результаті норма права дедалі більш уніфіковано розуміється в обох системах, а рішення приймаються на основі принципів справедливості, що зближує підходи різних цивільно-правових традицій.

Джерела правового регулювання цивільних правовідносин

Цивільне право, будучи однією з провідних і фундаментальних галузей національного права, здійснює регулювання надзвичайно широкого кола суспільних відносин, охоплюючи як майнові, так і особисті немайнові права. Його ефективність забезпечується різноманітністю джерел правового регулювання, кожне з яких виконує конкретну функцію у формуванні правового поля та гарантує узгодженість і передбачуваність поведінки суб'єктів цивільного обороту.

Сучасні тенденції розвитку цивільного права свідчать про динамічні зміни у системі джерел права, зокрема про збільшення багатоваріантності форм зовнішнього закріплення норм, трансформацію їхньої ієрархії та взаємозв'язків, а також посилення ролі судової практики як одного з ключових джерел тлумачення та реалізації норм. Це пов'язано із постійним оновленням законодавчої бази, ускладненням цивільних відносин у сучасному суспільстві та необхідністю гнучкого, але водночас стабільного регулювання, яке забезпечує правову визначеність і захист суб'єктивних прав.

У формально-юридичному аспекті поняття *«джерело права»* та *«форма права»* іноді розглядаються як споріднені або навіть ототожнювані, оскільки обидва стосуються способів закріплення та вираження правових норм. В обох випадках мова йде про зовнішню форму закріплення правових норм, тобто про ті способи, якими норми права отримують об'єктивну виразність та стають доступними для суб'єктів цивільного обороту. Наукові дефініції підкреслюють взаємозамінність цих термінів у

контексті теорії права, адже як джерело, так і форма права забезпечують виявлення, систематизацію та реалізацію правил поведінки, що регламентують цивільні правовідносини.

Загалом, *джерела цивільного права* представляють собою зовнішні прояви і закріплення норм, організовані у взаємопов'язану ієрархічну систему, що регламентує поведінку всіх учасників цивільного обороту. Вони утворюють своєрідну правову матрицю, де верхній рівень займають загальнодержавні нормативні акти (кодифіковане законодавство), а нижчі – підзаконні акти, звичаї, судова практика та доктрина. Така система забезпечує сумісність, узгодженість і передбачуваність правового регулювання, дозволяючи громадянам і юридичним особам планувати свою діяльність у межах цивільного права, а державі – ефективно забезпечувати захист прав і законних інтересів суб'єктів.

За сучасних умов розвиток цивільного права характеризується інтенсифікацією взаємодії різних джерел. З одного боку, це проявляється у зростанні ролі судової практики, яка стає не лише інструментом тлумачення, а й фактичним джерелом формування прецедентів; з іншого – у підвищенні значення наукової доктрини, яка систематизує та аналізує норми, пропонує шляхи їх вдосконалення та адаптації до сучасних соціально-економічних умов. Внаслідок цього система джерел цивільного права набуває динамічного, багатоварового характеру, що поєднує законодавчу строгість із гнучкістю, необхідною для ефективного регулювання змінних суспільних відносин.

Таким чином, джерела цивільного права виступають не лише формальними носіями норм, а й інтегративним

механізмом, який поєднує законодавство, судову практику, доктрину та звичаї у єдину систему регулювання, забезпечуючи стабільність, передбачуваність і справедливість у сфері цивільних відносин.

Фундаментальним джерелом цивільного законодавства України є Конституція України 1996 року, яка займає найвищий юридичний щабель у системі національного права. Вона визначає загальні засади правової системи, встановлює базові принципи цивільного права, закріплює основні права та свободи громадян, а також містить норми, що безпосередньо регулюють майнові та особисті немайнові відносини. Всі інші нормативно-правові акти, включно з законами та підзаконними актами, формуються на основі Конституції і не можуть суперечити її положенням, що забезпечує верховенство конституційних принципів у правовому регулюванні.

Після Конституції наступний рівень юридичної сили належить законам України. Центральне місце серед них займає Цивільний кодекс України (ЦК України) від 16 січня 2003 року, який є єдиним кодифікованим нормативним актом цивільного законодавства, що охоплює повний спектр регулювання майнових та особистих немайнових відносин. Цей кодекс складається з шести книг, дев'яноста глав та 1308 статей і побудований за пандектною системою, тобто передбачає загальну частину, що охоплює норми, застосовні до всіх сфер цивільних відносин, і спеціальну (особливу) частину, присвячену окремим інститутам цивільного права. У Загальних положеннях ЦК України містяться норми про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, порядок здійснення цивільних прав, способи захисту

порушених прав, а також положення про суб'єктів і об'єкти цивільних прав та інші фундаментальні принципи цивільного права.

Важливою нормою є стаття 9 ЦК України, яка встановлює, що положення кодексу застосовуються до регулювання відносин у сфері використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових і сімейних відносин, якщо вони не врегульовані окремими нормативно-правовими актами. Це пояснює включення до кола джерел цивільного права окремих інших кодексів, що містять цивільно-правові норми:

- Сімейний кодекс України, який регламентує правовий режим майна подружжя, порядок укладення шлюбних контрактів, права та обов'язки членів сім'ї;

- Житловий кодекс України, що встановлює правила користування житловим приміщенням, передачу його у власність, оренду та інші майнові відносини, пов'язані з житловою нерухомістю;

- Земельний кодекс України, який визначає правові механізми щодо оренди земельних ділянок, порядок набуття та реалізації права власності на землю, а також забезпечує комплексне регулювання майнових відносин, пов'язаних із земельними ресурсами.

Слід зазначити, що станом на момент підготовки цього посібника в Україні триває активна робота над прийняттям нового Цивільного кодексу, який має на меті модернізувати цивільне законодавство, врахувати сучасні соціально-економічні та технологічні зміни, гармонізувати національне право з європейськими стандартами та інтегрувати найкращі практики зарубіжного цивільного права. Прийняття нового кодексу передбачає оптимізацію

структури норм, уточнення правового статусу суб'єктів цивільних правовідносин, удосконалення інститутів договору, власності, зобов'язань і захисту прав, що дозволить забезпечити більшу передбачуваність, стабільність та ефективність цивільно-правового регулювання.

Таким чином, законодавчі джерела цивільного права України формують структурно організовану ієрархічну систему, де на верхньому рівні перебуває Конституція, далі — кодифіковані закони, а також інші нормативні акти, що доповнюють цивільне регулювання у спеціальних сферах. Ця система гарантує законність, узгодженість та ефективність правового впливу на суспільні відносини, забезпечуючи правову визначеність та захист прав всіх учасників цивільного обороту.

До актів цивільного законодавства України належать не лише спеціально кодифіковані норми Цивільного кодексу, а й окремі закони України, що приймаються відповідно до Конституції та положень самого Цивільного кодексу і містять норми, котрі безпосередньо або опосередковано регулюють цивільні правовідносини. Такі закони доповнюють цивільно-правове регулювання у конкретних сферах суспільних відносин, конкретизують правовий статус суб'єктів, визначають порядок виникнення, зміни та припинення майнових і немайнових прав, а також встановлюють спеціальні правила застосування правових інститутів сучасного цивільного обороту.

Серед основних чинних законів України, що мають значення як джерела цивільно-правового регулювання, назовемо лиш деякі в якості прикладу регламентації цивільно-правових відносин:

- Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», який визначає майнові права та обов'язки учасників товариств, порядок створення та діяльності таких господарських об'єднань;

- Закон України «Про громадські об'єднання», що містить цивільно-правові норми щодо правового статусу об'єднань, їх майнових прав та відповідальності;

- Закон України «Про міжнародне приватне право», який регулює колізійні питання, що виникають у правовідносинах з іноземним елементом;

- Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», що визначає процедури реєстрації суб'єктів цивільних правовідносин;

- Закон України «Про кооперацію», що встановлює правові засади створення та функціонування кооперативів як суб'єктів майнових відносин;

- Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», який регулює правовідносини, пов'язані з оцінкою майна та майнових прав у цивільному обороті.

Окрім перелічених, до цивільно-правових джерел належать і інші закони, що містять правові приписи, застосовні до цивільних правовідносин, зокрема:

- Закон України «Про електронні довірчі послуги», який регулює електронний документообіг, що дедалі частіше становить предмет цивільних правочинів;

- Закон України «Про оренду державного та комунального майна», що визначає правові засади використання та передачі державного або комунального майна у цивільно-правових угодах;

- Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти», який встановлює правові наслідки відсутності особи та регулює майнові правовідносини, пов'язані з таким станом (зауважимо, щодо часткового уточнення норм у цій сфері триває робота над відповідними змінами до ЦК України та інших актів).

Також чинними законодавчими актами, що мають цивільно-правове значення у практиці, є закони, які регулюють правовідносини у сфері захисту прав споживачів, оцінки майна, правовий режим часткових майнових прав, а також пов'язані з корпоративними правами та обігом майна. Наприклад:

- Закон України «Про захист прав споживачів»;
- Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», який містить норми щодо обліку майна, що має цивільно-правовий характер;
- спеціальні акти щодо електронної комерції та інформаційних відносин, що також впливають на цивільно-правовий оборот.

Таким чином, поряд із Цивільним кодексом України, який є основою цивільного законодавства, значна кількість законів України, прийнятих у відповідності до Конституції та ЦК України, становлять актів цивільного законодавства в розумінні їхнього застосування до врегулювання цивільних правовідносин, оскільки вони містять правові приписи, що конкретизують, розширюють або деталізують регулювання майнових і немайнових відносин учасників цивільного обороту.

Окрім Конституції та кодифікованих законів, система джерел цивільного права України включає підзаконні нормативно-правові акти, звичаї, наукову доктрину та

судову практику. Ці джерела виконують допоміжну, уточнювальну та кумулятивну функцію, забезпечуючи гнучке, ефективне і комплексне регулювання цивільних правовідносин, особливо в тих випадках, коли законодавство містить прогалини або потребує конкретизації норм.

1. Підзаконні нормативно-правові акти

Підзаконні акти приймаються органами виконавчої влади та іншими уповноваженими органами на основі законів і мають на меті деталізацію, конкретизацію та практичну реалізацію цивільно-правових норм. До них належать постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств, положення та інструкції, що регламентують порядок застосування норм ЦК України та інших кодексів. Підзаконні акти не можуть суперечити законам та Конституції і забезпечують оперативне реагування на зміни в соціально-економічних відносинах, дозволяючи уточнювати правові механізми щодо майнових, договірних та інших цивільних правовідносин.

Завдяки підзаконним актам реалізується технічна та процедурна сторона цивільного права: встановлюються форми правочинів, правила ведення державних реєстрів, порядок оформлення договорів та документообігу, визначаються стандарти оцінки майна та способи забезпечення виконання зобов'язань. Таким чином, підзаконні акти виступають мостом між абстрактними положеннями закону та практичною реалізацією права у повсякденному цивільному обороті.

2. Звичаї (корпоративні та господарські)

Звичаї як джерело цивільного права формуються внаслідок тривалого, стабільного застосування правил поведінки суб'єктами цивільного обороту, що визнаються

обов'язковими у конкретних галузях майнових і немайнових відносин. Звичаї мають додатковий характер і застосовуються лише у випадках, коли норми закону або договору не врегульовують певні правовідносини.

В юридичній науці виділяють корпоративні та господарські звичаї:

- корпоративні звичаї регулюють внутрішні відносини організацій, акціонерів, учасників товариств, порядок прийняття рішень та управління майновими ресурсами;
- господарські звичаї охоплюють ділові практики, прийняті у торгових і комерційних відносинах, зокрема в сфері обігу товарів і послуг, укладання контрактів, стандартів виконання договорів.

Застосування звичаїв у цивільному праві забезпечує гнучкість регулювання, врахування специфіки конкретного суб'єкта чи ринку, а також підтримує довіру та передбачуваність ділових відносин.

3. Доктрина цивільного права

Доктрина – це сукупність наукових поглядів, концепцій і тлумачень цивільного права, яка систематизує наявні знання про правові інститути, методи регулювання та тенденції розвитку цивільних відносин. Хоча доктрина не має формально обов'язкової сили, вона відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні єдності правозастосовної практики та розвитку законодавства.

Доктрина виконує такі функції:

- аналізує та пояснює зміст норм, що дозволяє суб'єктам права правильно їх застосовувати;
- сприяє вдосконаленню цивільного законодавства, пропонуючи нові конструкції договорів, інститути власності та зобов'язань;

- формує підґрунтя для розвитку правової науки, включаючи порівняльні дослідження зарубіжного цивільного права та адаптацію міжнародних стандартів.

Доктрина тісно взаємодіє із законодавством і практикою, коригуючи й уточнюючи його зміст, що робить її невід'ємною складовою системи джерел цивільного права.

4. Судова практика

Судова практика, особливо рішення Верховного Суду України, Конституційного Суду України та судів нижчих інстанцій, є ключовим джерелом цивільного права, оскільки забезпечує реалізацію, тлумачення та уточнення норм закону у конкретних правовідносинах. Судова практика допомагає ліквідувати прогалини законодавства, запобігати різночитанням норм, та встановлює стандарти правозастосування, що формують прецедентну основу для подальшого вирішення спорів.

У сучасних умовах роль судової практики зростає через:

- складність цивільних правовідносин у сфері економіки та технологій;
- необхідність гармонізації національних норм із міжнародними стандартами;
- розвиток кодифікованих норм у контексті інноваційних договорів, електронного обігу майна та інтелектуальної власності.

Таким чином, судова практика виступає інструментом реалізації принципів справедливості, передбачуваності та стабільності цивільного права, поєднуючи формальні норми законодавства із реаліями життєвого та економічного обороту.

У сукупності законодавство, підзаконні акти, звичаї, доктрина та судова практика формують багаторівневу, взаємопов'язану та гнучку систему джерел цивільного права України, що забезпечує ефективне, передбачуване та справедливе регулювання майнових і немайнових відносин. Кожен із цих елементів виконує власну специфічну функцію, а їх інтеграція дозволяє правовій системі адаптуватися до динамічних змін суспільства та економіки.

Окремою, відносно новою і надзвичайно значущою ланкою у системі джерел судової практики виступають **рішення Конституційного Суду України та практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)**. Їхній вплив на цивільно-правові відносини сьогодні дедалі помітніше та проявляється в кількох взаємопов'язаних аспектах. Насамперед вони слугують не лише засобом тлумачення правових норм, а й безпосереднім інструментом формування цивільних прав і обов'язків, що відкриває нові горизонти для реалізації як майнових, так і немайнових прав учасників цивільного обороту.

По-перше, окремі цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з рішення суду, що демонструє прогресивний підхід до розширення джерел правовідносин. Наприклад, рішення суду може встановлювати обов'язок особи відшкодувати збитки або визнавати певне майнове право, навіть якщо воно не було врегульоване безпосередньо нормативно-правовими актами. Такий підхід дозволяє гнучко реагувати на конкретні обставини цивільного обороту та забезпечує оперативну реалізацію принципу захисту прав і законних інтересів громадян.

По-друге, кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового

права та інтересу, що втілює універсальний принцип доступу до правосуддя. Ця функція судової практики виступає гарантією реалізації цивільних прав у реальному житті та підкріплює диспозитивний характер цивільно-правових норм, дозволяючи сторонам самостійно визначати спосіб і час захисту своїх інтересів. Суд при цьому не лише відновлює порушене право, а й конкретизує його зміст через прецедентне застосування правових норм.

По-третє, судові органи мають повноваження визнавати незаконними та скасовувати нормативно-правові акти або акти індивідуальної дії органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим чи органів місцевого самоврядування, якщо вони суперечать цивільному законодавству та порушують цивільні права або законні інтереси громадян. Це створює своєрідний механізм контролю за відповідністю законів і підзаконних актів фундаментальним цивільно-правовим принципам, забезпечує верховенство права і гарантує узгодженість правового регулювання.

По-четверте, при вирішенні конкретних справ суди України все частіше застосовують практику Європейського суду з прав людини як джерело права, враховуючи його рішення для тлумачення і розвитку національних цивільних правових норм. Це сприяє уніфікації підходів до захисту цивільних прав, наближає національне правозастосування до міжнародних стандартів і підвищує передбачуваність судових рішень.

По-п'яте, до компетенції Конституційного Суду України належить вирішення питань щодо конституційності законів та окремих положень законодавства у межах конституційної скарги особи, яка вважає, що застосований

у її справі закон суперечить Конституції України. Такий контроль забезпечує верховенство Конституції, інтегрує принципи цивільного законодавства з основами конституційного ладу та гарантує, що всі норми цивільного права реалізуються у межах правової визначеності й законності.

По-шосте, відповідно до ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: «Пленум Верховного Суду оприлюднює правові позиції Верховного Суду, а за результатами аналізу судової статистики та узагальнення практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при розгляді цивільних справ». Це створює додатковий рівень систематизації правових підходів, дозволяє уніфікувати судову практику та підвищує ефективність захисту цивільних прав учасників обороту.

У результаті, рішення Конституційного Суду та практика ЄСПЛ формують своєрідну інституційну опору цивільного права, яка поєднує імперативні норми законодавства та диспозитивні можливості сторін, одночасно забезпечуючи динамічне розвиток правових норм і їх відповідність сучасним соціально-правовим реаліям.

Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», національні суди мають обов'язок застосовувати як джерело права положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також практику Європейського суду з прав людини і, за необхідності, практику Європейської комісії з прав людини. Цей законодавчий припис

встановлює прямий механізм інтеграції європейських стандартів захисту прав людини в систему національного цивільного права, створюючи юридичне підґрунтя для уніфікованого тлумачення норм та забезпечення їх гармонійної реалізації у національній правозастосовній практиці.

Застосування практики ЄСПЛ виступає не лише джерелом права у вузькому сенсі, а й важливим інструментом уніфікації підходів судів України при вирішенні спірних питань, що стосуються цивільних, майнових і особистих немайнових прав громадян. Через це суди на національному рівні отримують орієнтири для тлумачення законів, що сприяє захисту прав і свобод особи, забезпеченню рівності сторін у цивільних правовідносинах та відновленню порушених прав.

Ключовою особливістю цієї інтеграції є обов'язковість врахування рішень ЄСПЛ у процесі розгляду справ, що фактично підвищує юридичну значущість міжнародних стандартів у національному правовому полі. Так, при виникненні колізій між нормами цивільного законодавства України та вимогами Конвенції, суди керуються прецедентною практикою ЄСПЛ як аргументованим джерелом права, що дозволяє запобігти порушенню прав особи і забезпечити гармонізацію внутрішнього законодавства з міжнародними зобов'язаннями держави.

Отже, стаття 17 Закону України закріплює пряме зобов'язання судів враховувати європейську практику в цивільних правовідносинах, що є одним із важливих чинників модернізації національного права, наближення його до загальновизнаних стандартів справедливості та правового захисту, а також формування передбачуваної,

послідовної та системної судової практики у сфері цивільного права.

Окремим, надзвичайно значущим джерелом цивільного права виступає **договір**, який у сучасній цивілістичній практиці відіграє ключову роль як інструмент правового регулювання цивільних правовідносин. Договір, будучи результатом вольової згоди учасників, виступає концентратом узгоджених сторонами правил поведінки, формуючи своєрідний правовий каркас, у рамках якого реалізуються майнові та немайнові права. Сучасні тенденції правового пізнання надають можливість переосмислення договірних відносин як гнучкого, динамічного інструменту, що дозволяє сторонам організовувати цивільні правовідносини не лише на підставі прямої нормативної регламентації, але й на основі загальних засад цивільного законодавства, логічно виведених із його фундаментальних принципів.

Зокрема, сторони цивільного обороту мають право укладати договори, зміст яких прямо не передбачено у текстах нормативно-правових актів, проте узгоджується з загальними принципами та положеннями цивільного законодавства, забезпечуючи юридичну допустимість і обов'язковість таких домовленостей. Одночасно, законодавство надає можливість регламентувати відносини, які прямо передбачені нормативними актами, але не деталізовані ними. У цьому випадку сторони, використовуючи диспозитивну природу цивільного права, можуть самостійно впорядкувати порядок здійснення своїх прав та виконання обов'язків, визначаючи зміст і межі своїх правовідносин, керуючись власною волею та взаємною згодою.

Разом із тим, імперативні приписи цивільного законодавства створюють межі свободи договірної

регулювання. Відступлення від цих приписів заборонено у випадках, коли законом прямо встановлено їх обов'язковість, а також у ситуаціях, коли імперативність впливає з характеру врегульованих відносин або суті правових норм. Така обов'язковість охороняє баланс приватних і публічних інтересів, запобігає порушенню прав третіх осіб і забезпечує захист суспільних благ. Водночас судова практика у випадках виникнення спірних питань щодо тлумачення змісту договору гарантує врегулювання суперечностей, що можуть виникнути між сторонами, з дотриманням принципів добросовісності, розумності та справедливості.

Особливу увагу слід приділити договорам, укладеним на підставі нормативних актів органів державної влади різного рівня, актів органів Автономної Республіки Крим чи актів місцевого самоврядування. Зміст таких договорів обов'язково узгоджується з відповідними правовими актами, а специфіка їх укладення визначається безпосередньо нормами цивільного законодавства. Усі виникаючі під час укладення таких договорів розбіжності вирішуються в судовому порядку, що забезпечує правову визначеність і захист інтересів сторін.

Натомість у випадку договорів, укладених без підстави на нормативний акт органу влади, сторони самостійно визначають механізм врегулювання спірних питань. Такі розбіжності, якщо вони не врегульовані домовленістю сторін, підлягають розгляду та вирішенню судом у межах правового поля цивільного законодавства. Отже, договір у цивільному праві України виступає як гнучкий, багатовимірний інструмент регулювання відносин, що забезпечує одночасно свободу приватної

ініціативи та необхідний рівень правової визначеності й захисту інтересів учасників цивільного обороту.

Окремим важливим джерелом цивільного права України є **міжнародні договори**, які після ратифікації Верховною Радою України набувають чинності як невід’ємна частина національної правової системи та інтегруються в цивільне законодавство. У цьому контексті міжнародні договори виступають не просто нормативними актами іноземного походження, а реальними правовими інструментами, що зобов’язують учасників цивільних правовідносин дотримуватися встановлених міжнародними угодами правил та стандартів, створюючи додатковий рівень захисту майнових і немайнових прав.

Важливо, що у випадках колізії між нормами міжнародного договору та положеннями національного цивільного законодавства застосовується принцип пріоритету міжнародного договору, закріплений Конституцією України та Цивільним кодексом. Такий підхід забезпечує верховенство міжнародних зобов’язань держави над внутрішніми нормами у сфері цивільного права, сприяє гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та запобігає порушенню прав громадян у міжнародних правовідносинах.

Таким чином, міжнародні договори виступають своєрідним мостом між національним і міжнародним правом, закріплюючи єдність і узгодженість правового регулювання, забезпечують захист прав та інтересів громадян у транскордонних відносинах і водночас сприяють розвитку цивільно-правової доктрини України на засадах відповідності загальновизнаним міжнародним стандартам.

Загальне визначення терміну **«цивільного законодавства»** тісно переплітається з поняттям цивільного права, оскільки воно виступає формою його конкретного закріплення у юридичних актах. У найширшому академічному розумінні можна сформулювати так: якщо цивільне право визначається як сукупність цивільно-правових норм, що регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини між суб'єктами, то цивільне законодавство – це організована система нормативно-правових актів, у яких ці норми отримали своє формальне юридичне втілення. Іншими словами, цивільне законодавство є матеріалізацією абстрактних правових засад у конкретних документах, що формально регламентують поведінку учасників цивільних відносин.

Таким чином, цивільне право і цивільне законодавство перебувають у відносинах внутрішньої і зовнішньої форми, де право виступає як зміст, а законодавство – як форма цього змісту. Цей взаємозв'язок дозволяє не лише впорядкувати норми, а й забезпечити їхню єдність, системність і передбачуваність у застосуванні, що є ключовим чинником стабільності цивільних правовідносин.

У науково-правовому аспекті таке співвідношення демонструє, що цивільне законодавство не є автономною системою, відокремленою від права, а є його зовнішнім вираженням, що закріплює, деталізує та конкретизує правові принципи. Завдяки цьому забезпечується послідовність і узгодженість правового регулювання, а також можливість адаптації цивільного права до нових соціально-економічних умов і міжнародних стандартів, зокрема у сфері порівняльного та транснаціонального правозастосування.

Отже, у правовій науці цивільне право виступає як фундаментальна концептуальна база, а цивільне законодавство – як практичний інструмент реалізації цієї бази у формі норм, кодифікованих і систематизованих для забезпечення дієвого та прогнозованого правового регулювання цивільних правовідносин.

На жаль, чинне цивільне законодавство України продовжує залишатися недосконалим у низці аспектів правозастосування, що обумовлено, зокрема, наявністю певної кількості прогалин і лакун у нормативних актах. Такі прогалини створюють ситуації, коли для вирішення конкретних цивільних правовідносин не існує прямого нормативного припису, або наявні норми формулюються нечітко та залишають простір для неоднозначного тлумачення. У таких умовах застосування інституту аналогії права стає важливим механізмом забезпечення цілісності, системності та передбачуваності цивільного правового регулювання.

Інститут аналогії передбачає використання схожих правових принципів або норм для врегулювання відносин, що формально не передбачені чинним законодавством. Він поділяється на два основних види:

1. **Аналогія права** – цей вид застосовується у випадках, коли конкретні цивільні правовідносини не врегульовані безпосередньо жодним нормативним актом, проте для їх регламентації можливо використати загальні засади цивільного законодавства, що закріплюють основні принципи цивільного права, такі як свобода договору, рівність сторін, захист майнових та немайнових прав. Іншими словами, суд або інший правозастосовний орган керується концептуальними засадами галузі, аби заповнити

прогалину в законі і забезпечити справедливе вирішення спору.

2. Аналогія закону – цей вид має місце у випадках, коли правовідносини не врегульовані жодним нормативним актом або договором, але існують інші норми діючого законодавства, що регулюють подібні за змістом правовідносини. Тобто правник застосовує норму, яка унормовує схожі відносини, трансформуючи її на новий, формально нерегульований випадок. Такий підхід дозволяє поширити дію вже існуючих правил на аналогічні правові ситуації, забезпечуючи стабільність і передбачуваність цивільних правовідносин.

Завдяки використанню інституту аналогії забезпечується баланс між строгістю законодавства та потребами суспільних відносин, а також створюється правове підґрунтя для гармонійного функціонування цивільного права навіть у разі наявності прогалин у нормативних актах. У практичному плані застосування аналогії дозволяє запобігти порушенню прав учасників цивільних відносин та підтримує принципи справедливості, добросовісності та розумності у регулюванні цивільних правовідносин.

Дія актів цивільного законодавства

Питання дії цивільного законодавства у часі є однією з ключових категорій правової регламентації, оскільки воно визначає межі застосування правових приписів до конкретних цивільних правовідносин, встановлює порядок їх виникнення, змін та припинення, а також формує підстави для передбачуваності та стабільності цивільного обороту. У Цивільному кодексі України дане питання детально регламентовано у статті 5, де законодавець чітко закріплює правило: акти цивільного законодавства мають

застосовуватися лише до правовідносин, які виникли після набрання ними чинності. Інакше кажучи, правові норми, що містяться у цивільно-правових актах, не розповсюджуються на події, що відбулися до їх офіційного введення в дію, забезпечуючи тим самим принцип незворотної дії права, який є фундаментальним для правової безпеки та правової визначеності учасників цивільних відносин.

Разом із тим, законодавець передбачає винятки з цього правила: зворотна дія цивільного законодавства може бути допустима лише у тих випадках, коли новий нормативно-правовий акт спрямований на пом'якшення або скасування цивільної відповідальності особи, тобто коли його застосування полегшує правове становище суб'єкта, обмежує негативні наслідки попередньої норми або усуває несправедливість у правовідносинах. Це положення має важливе значення для забезпечення збалансованості прав та обов'язків, що виникають у сфері цивільного права, і відображає загальноприйняту в європейських правових системах концепцію пом'якшувальної ретроспективної дії норм.

Варто також підкреслити, що у випадках, коли цивільні правовідносини виникли до набрання чинності новим нормативно-правовим актом і регулювалися попереднім актом, який втратив силу, нове цивільне законодавство застосовується виключно до прав та обов'язків, що виникають після його вступу в дію. Така регламентація дозволяє уникати порушень правової визначеності та створює правове підґрунтя для стабільного розвитку цивільних відносин, забезпечуючи при цьому можливість оновлення правових норм і приведення їх у відповідність із сучасними потребами суспільства.

Щодо територіальної дії цивільного законодавства, слід зазначити, що закони та інші нормативно-правові акти України мають обов'язкову силу на всій її території. Цей принцип закріплений у ч. 6 ст. 4 ЦК України, де зазначено, що всі цивільні правовідносини підлягають єдиному регулюванню незалежно від місцезнаходження учасників або об'єктів правовідносин. Така єдність правового впливу забезпечує однаковість застосування норм, виключає регіональні диспропорції в правовому регулюванні і сприяє формуванню стабільної та прогнозованої правової системи. При цьому допускаються певні винятки, передбачені міжнародними договорами України або спеціальними законами, що можуть регулювати особливі випадки цивільних правовідносин.

Що стосується кола осіб, на яких поширюється цивільне законодавство, то воно регулює відносини всіх учасників цивільних правовідносин, склад яких визначено у статті 2 ЦК України. До них належать, перш за все, фізичні особи, які набувають цивільну правоздатність із моменту народження, і юридичні особи, що набувають таку здатність згідно з законом. Окрім цього, до кола суб'єктів цивільних правовідносин входять публічно-правові утворення, а саме Держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, а також іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, які можуть виступати стороною у майнових і немайнових відносинах. Таким чином, цивільне законодавство охоплює широкий спектр суб'єктів, що забезпечує всебічне та комплексне правове регулювання майнових та особистих немайнових відносин у межах національної правової системи.

Отже, дія цивільного законодавства в часі, просторі та щодо кола осіб формує фундаментальні підвалини для реалізації принципів цивільного права, забезпечуючи його стабільність, передбачуваність та узгодженість із загальними засадами правового регулювання. Ці положення визначають, коли та як застосовуються норми, встановлюють межі їх дії і гарантують, що правове регулювання цивільних відносин здійснюється послідовно та системно відповідно до принципів справедливості та добросовісності.

Таким чином, підсумовуючи все вище наведене, цивільне право, будучи однією з фундаментальних галузей приватного права, виконує ключову функцію в організації, регулюванні та стабілізації суспільних відносин, що пов'язані із майновими та особистими немайновими благами. Його предмет формують саме ті суспільні відносини, які виникають між рівноправними суб'єктами цивільного обороту, ґрунтуються на принципах автономії волі та майнової самостійності, а також вимагають правового захисту у разі порушення. Майнові відносини в межах цивільного права відображають динаміку економічного обігу, встановлюють правила користування та розпорядження матеріальними благами, тоді як особисті немайнові відносини забезпечують охорону особистих нематеріальних прав та гарантують реалізацію принципу індивідуалізації особи у правовому полі.

Метод цивільного права, як сукупність специфічних засобів правового впливу, вирізняється своєю диспозитивною природою, дозволяючи сторонам цивільних правовідносин самостійно визначати порядок здійснення своїх прав та виконання обов'язків у межах, встановлених законодавством. Юридична рівність, ініціативність та самостійність

суб'єктів, а також відновлювально-компенсаційний характер засобів захисту прав, створюють унікальну систему регулювання, що забезпечує баланс приватних і публічних інтересів, сприяє ефективному вирішенню конфліктів та підтримує стабільність цивільного обороту.

Система цивільного права є логічно організованою сукупністю норм, інститутів та галузей, що дозволяє структурувати широкий спектр правових відносин. Пандектна організація українського цивільного законодавства – із загальною та спеціальною частинами – спрямована на забезпечення узгодженості, взаємопов'язаності та цілісності регулювання. Вона дозволяє чітко виділити й систематизувати правові норми щодо осіб, речей, зобов'язань, спадкового та сімейного права, що забезпечує ефективну юридичну інфраструктуру для розвитку цивільних відносин та їх правового захисту.

Джерела цивільного права формують основу правової визначеності та стабільності правових відносин. Конституція України, закони, кодекси та інші нормативно-правові акти створюють ієрархічно впорядковану систему, яка регламентує права та обов'язки учасників цивільного обороту. Окрему роль відіграють договори як інструмент індивідуалізації правового регулювання, а також судова практика, зокрема рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини, які уможливають тлумачення норм у контексті конкретних правовідносин. Пріоритет міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, демонструє інтеграційний характер цивільного права у сучасних умовах глобалізації та міждержавного співробітництва.

Сучасна практика та науковий аналіз свідчать про безперервну еволюцію цивільного права, що проявляється у вдосконаленні методів регулювання, систематизації інститутів та розвитку джерел права. Розширення ролі судової практики, використання аналогії закону та права, уніфікація норм та поступове запозичення передових цивілістичних концепцій з інших правових систем сприяють створенню ефективного, прогнозованого та адаптивного механізму регулювання цивільних відносин.

Отже, цивільне право в Україні постає як багатовимірний правовий феномен, у якому взаємопов'язані предмет, метод, система та джерела права, забезпечуючи всебічне регулювання приватноправових відносин, інтеграцію національних традицій із сучасними правовими тенденціями та гарантії захисту прав і законних інтересів усіх учасників цивільного обороту. Його значення виходить за межі суто правового регулювання, формуючи підґрунтя для розвитку економічних, соціальних і культурних процесів у суспільстві.

Таким чином, ґрунтовне розуміння предмета, методу, системи та джерел цивільного права є необхідною умовою для підвищення якості правозастосування, формування правової культури та забезпечення ефективного функціонування цивільного законодавства в умовах постійної трансформації суспільних відносин.

2. Загальна характеристика цивільних правовідносин

Інститут правовідносин займає системоутворююче місце у праві незалежно від його галузевої належності. У межах суспільного життя особи постійно вступають у різноманітні соціальні взаємозв'язки. Ті з них, що набувають нормативного врегулювання, трансформуються у правовідносини. Якщо ж відповідні суспільні зв'язки регламентуються нормами цивільного права, вони постають як цивільні правовідносини. Саме ця група є однією з найбільш об'ємних, оскільки цивільно-правове регулювання поширюється на приватну сферу існування людини від моменту народження до смерті, охоплюючи процес задоволення її повсякденних потреб (придбання товарів, користування транспортними послугами, оренду житла, набуття і здійснення права власності, складання заповіту тощо).

Цивільні правовідносини виступають юридичною формою відповідних суспільних відносин і відображають правовий зв'язок між їх учасниками. Вони є різновидом правових відносин загалом, тому характеризуються спільними для останніх рисами, однак водночас наділені специфічними галузевими ознаками, обумовленими предметом та методом цивільно-правового регулювання.

До *загальних ознак правовідносин* доцільно віднести такі:

1) виникнення, зміна, трансформація та припинення правовідносин відбуваються виключно на підставі правових норм;

2) саме в межах правовідносин реалізується функціональне призначення правових приписів;

3) між учасниками встановлюється юридичний зв'язок, який проявляється у кореспондуванні суб'єктивних прав та обов'язків;

4) правовідношення передбачає наявність щонайменше двох суб'єктів, між якими формується двосторонній юридичний зв'язок;

5) правовідносини мають вольовий характер, оскільки норми права є формою вираження державної волі, а їх реалізація опосередковується свідомістю та волевиявленням учасників;

6) їх забезпечення гарантується можливістю застосування заходів державного примусу;

7) вони характеризуються індивідуалізацією суб'єктного складу та конкретизацією прав і обов'язків.

Галузеві особливості цивільних правовідносин визначаються специфікою приватноправових зв'язків та особливостями методу цивільного права. Вони проявляються у таких положеннях:

1) учасники цивільних правовідносин є юридично рівними, організаційно та майново самостійними;

2) об'єктом таких відносин виступають матеріальні й нематеріальні блага, спрямовані на задоволення приватних інтересів;

3) у більшості випадків підставою їх виникнення є ініціатива самих учасників і їх вільне волевиявлення;

4) для цивільних правовідносин характерною є диспозитивність, що надає суб'єктам можливість самостійно визначати варіанти своєї поведінки в межах закону;

5) охорона цивільних прав здійснюється спеціальними засобами, переважно у судовому порядку, а санкції мають компенсаційний характер;

6) юридичні факти, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення таких правовідносин, відзначаються галузевою специфікою (зокрема, правочин як ключова підстава цивільно-правової динаміки).

Отже, **цивільні правовідносини** можна визначити як врегульовані нормами цивільного права майнові та особисті немайнові відносини, що виникають між юридично рівними і майново відокремленими суб'єктами на підставі юридичних фактів, базуються на автономії волі та забезпечуються можливістю державного примусу.

У доктрині цивільного права традиційно виокремлюють три структурні елементи цивільного правовідношення: суб'єкти, об'єкти та зміст.

1. **Суб'єкти цивільних правовідносин.** Учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи, держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади та інші публічно-правові утворення. Хоча останні за своєю природою належать до суб'єктів публічного права, у визначених законом випадках вони можуть вступати у цивільні правовідносини на засадах рівності з іншими їх учасниками.

Обов'язковою передумовою участі у цивільних правовідносинах є наявність цивільної правосуб'єктності – здатності бути носієм цивільних прав і обов'язків. Її структурними елементами виступають:

— правоздатність – здатність мати цивільні права та обов'язки;

— дієздатність – здатність своїми діями набувати, здійснювати права та створювати обов'язки;

— деліктоздатність — здатність самотійно нести відповідальність за цивільні правопорушення.

Для окремих суб'єктів (зокрема юридичних осіб) правоздатність і дієздатність виникають одночасно та існують нерозривно, що зумовлює використання узагальнюючого поняття праводієздатності.

Цивільне правовідношення має двосторонній характер. У ньому виділяють уповноважену сторону, яка наділена суб'єктивним правом, і зобов'язану сторону, на яку покладається юридичний обов'язок. У межах зобов'язальних відносин вони традиційно іменуються кредитором і боржником. Водночас у більшості випадків учасники одночасно є носіями як прав, так і обов'язків (наприклад, у договорі купівлі-продажу).

Суб'єктний склад правовідношення може змінюватися без його припинення в порядку правонаступництва.

2. Об'єкти цивільних правовідносин. Об'єктами цивільних правовідносин є ті матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникає відповідний юридичний зв'язок між суб'єктами. Інакше кажучи, це все те, на що спрямована діяльність учасників цивільного обороту та що становить для них правовий інтерес.

Спільною ознакою об'єктів цивільних правовідносин є їх здатність задовольняти законні приватні інтереси учасників. Таким чином, об'єктом цивільного правовідношення можуть бути як матеріальні блага, так і нематеріальні цінності або навіть процес їх створення, якщо саме щодо них виникають права та обов'язки суб'єктів цивільного права.

До об'єктів цивільних правовідносин належать, зокрема: речі, грошові кошти, цінні папери, цифрові речі,

майнові права, роботи і послуги, результати інтелектуальної та творчої діяльності (твори літератури, науки, мистецтва, виконання, фонограми, відеограми, програми організацій мовлення, винаходи, раціоналізаторські пропозиції тощо), інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага, такі як життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, особиста недоторканність, свобода та інші особисті цінності.

3. Зміст цивільного правовідношення. Зміст цивільного правовідношення у науковій літературі традиційно розглядається у двох взаємопов'язаних площинах – соціальній та юридичній.

Соціальний аспект відображає реальний суспільний зв'язок між приватними особами, який становить фактичну основу правовідношення. Набуття цим зв'язком правової форми відбувається завдяки його врегулюванню нормами цивільного права.

Юридичний аспект, у свою чергу, розкриває внутрішню структуру правовідношення і полягає у сукупності суб'єктивних цивільних прав та кореспондуючих їм обов'язків, якими наділені його учасники.

Характеризуючи юридичний зміст цивільного правовідношення, необхідно підкреслити його двосторонній і кореспондований характер. Якщо один учасник наділений суб'єктивним цивільним правом на вчинення певних дій або на вимогу відповідної поведінки, то інший учасник зобов'язаний діяти відповідним чином або утримуватися від певних дій.

Суб'єктивні цивільні права та обов'язки слід відмежовувати від *права в об'єктивному значенні*, під яким розуміється система загальнообов'язкових правових

норм. Об'єктивне цивільне право виступає нормативною основою, з якої виникають конкретні **суб'єктивні правомочності та обов'язки**, однак їх реалізація можлива виключно у межах конкретного цивільного правовідношення. Отже, суб'єктивне право та відповідний обов'язок завжди мають персоніфікований характер і належать конкретно визначеному учаснику цивільного обороту.

Суб'єктивне цивільне право слід розуміти як міру можливої поведінки учасника цивільного правовідношення. Воно є складним юридичним явищем і включає декілька взаємопов'язаних правомочностей:

1) правомочність на власні дії — можливість самостійного здійснення юридично значущих або фактичних дій;

2) правомочність вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи — право звернутися з вимогою належного та своєчасного виконання обов'язку;

3) правомочність на захист — можливість застосування передбачених законом способів захисту у разі порушення суб'єктивного права, у тому числі шляхом самозахисту або звернення до компетентних органів.

Поряд із суб'єктивним правом у цивілістичній доктрині виділяється також категорія **охоронюваного законом інтересу**. Під ним розуміється правомірна заінтересованість особи у певному блазі, яка прямо не оформлена у вигляді суб'єктивного права, але визнається правопорядком і перебуває у сфері цивільно-правового регулювання. Наприклад, інтерес кредиторів фізичної особи, визнаної безвісно відсутньою, щодо збереження її майна до моменту можливого виконання зобов'язань.

Суб'єктивний цивільний обов'язок є мірою належної поведінки учасника правовідношення, що ґрунтується на приписах закону або договору. На відміну від моральних чи звичаєвих вимог, юридичний обов'язок характеризується чіткою визначеністю змісту, загальнообов'язковістю виконання та забезпеченістю можливістю застосування заходів державного впливу. Крім того, інша сторона правовідношення має юридично гарантовану можливість вимагати його належного виконання.

Структура суб'єктивного цивільного обов'язку включає:

- 1) необхідність вчинити певну дію або утриматися від її вчинення;
- 2) обов'язок зазнати передбачених законом негативних наслідків у разі порушення;
- 3) необхідність реагувати на правомірні вимоги уповноваженої сторони.

Залежно від характеру поведінки обов'язок може бути активним (вчинення дій) або пасивним (утримання від дій).

У більшості цивільних правовідносин суб'єкти поєднують у собі як права, так і обов'язки. Водночас можливі правовідносини з одностороннім розподілом ролей. Так, у договорі позики позичальник несе обов'язок повернути отримані кошти, тоді як позикодавець наділений правом вимагати їх повернення.

Класифікація цивільних правовідносин. З метою глибшого розуміння їх природи та правильного застосування норм цивільного права цивільні правовідносини поділяють на види за різними критеріями.

За наявністю економічного змісту:

- майнові – пов’язані з матеріальними благами та мають економічний характер;

- немайнові – не мають економічної природи та стосуються особистих нематеріальних благ; вони можуть бути пов’язані або не пов’язані з майновими правами.

За характером юридичного зв’язку:

- абсолютні – уповноваженій особі протистоїть невизначене коло зобов’язаних осіб;

- відносні – праву однієї сторони відповідає обов’язок конкретно визначеної особи або кількох осіб.

За способом задоволення інтересу:

- речові – уповноважена особа реалізує свій інтерес безпосередньо через вплив на річ не маючи потреби звертатись до зобов’язаних осіб;

- зобов’язальні – для задоволення інтересу необхідні активні дії зобов’язаної сторони.

Залежно від характеру поведінки зобов’язаної сторони цивільні правовідносини поділяються на:

- активні – такі, у межах яких на зобов’язану особу покладається обов’язок здійснити певні позитивні дії (переважна більшість зобов’язальних правовідносин має саме такий характер);

- пасивні – правовідносини, в яких обов’язок зводиться до необхідності утримуватися від дій, що можуть порушити право уповноваженого суб’єкта (зокрема, правовідносини власності або особисті немайнові правовідносини).

З огляду на функціональне призначення у механізмі правового регулювання розрізняють:

– регулятивні правовідносини – спрямовані на впорядкування та нормальне функціонування цивільного обороту (наприклад, правовідносини, що виникають у зв’язку з реалізацією права власності або на підставі цивільно-правових договорів);

– охоронні (захисні) правовідносини – виникають у разі порушення, невизнання чи оспорування суб’єктивних цивільних прав та спрямовані на їх відновлення або захист (зокрема, правовідносини з відшкодування шкоди чи відповідальності за порушення договору).

З урахуванням структури змісту правовідносини можуть бути:

– простими – коли одному суб’єктивному праву відповідає один обов’язок іншої сторони (наприклад, у класичному зобов’язанні за договором позики право вимагати повернення коштів кореспондує обов’язку їх повернути);

– складними – якщо сторони наділені кількома взаємопов’язаними правами й обов’язками (наприклад, у тому ж договорі позики можуть передбачатися умови щодо забезпечення виконання зобов’язання — неустойка, порука, застава тощо).

Окрім наведених, у науковій літературі пропонуються й інші класифікаційні підходи: строкові та безстрокові, фидуціарні й нефидуціарні, типові та нетипові, загально-регулятивні й конкретні, організаційні та майнові правовідносини, а також правовідносини, в межах яких реалізуються переважні права.

Юридичні факти як підстави виникнення цивільних правовідносин. Виникнення, зміна чи припинення цивільних правовідносин не відбувається автоматично,

лише внаслідок існування правової норми. Для цього необхідна наявність відповідної життєвої обставини, з якою закон пов'язує певні юридичні наслідки. Такі обставини у теорії права іменуються юридичними фактами.

Юридичними фактами є конкретні життєві обставини, з настанням яких норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Водночас не кожна обставина має юридичне значення, а лише та, якій закон або договір надає правове значення. Наприклад, досягнення особою повноліття визнається юридичним фактом, оскільки з цією обставиною закон пов'язує набуття повної цивільної дієздатності.

Законодавство не містить вичерпного переліку юридичних фактів, адже передбачити всі можливі життєві ситуації неможливо. Натомість визначається орієнтовний перелік найбільш поширених підстав виникнення цивільних правовідносин, серед яких: договори та інші правочини, створення результатів інтелектуальної діяльності, завдання майнової чи моральної шкоди, а також інші юридичні факти. Допускається виникнення цивільних прав і обов'язків і з тих обставин, які прямо не передбачені законодавством, за умови, що вони не суперечать його загальним засадам.

Класифікація юридичних фактів дозволяє глибше зрозуміти їх правову природу та значення для правозастосування.

За критерієм залежності від волі суб'єктів цивільних правовідносин юридичні факти поділяються на:

- дії – обставини, що є результатом свідомої поведінки людей (наприклад, укладення договору купівлі-продажу);

– події – обставини, що відбуваються незалежно від волі суб'єктів (наприклад, стихійне лихо, народження або смерть особи).

Окремі науковці поряд із діями та подіями виокремлюють також **юридичні стани** та **строки**. Юридичні стани характеризуються тривалістю та відносною стабільністю. Вони відображають певний правовий або фактичний стан особи чи об'єкта, з яким закон пов'язує відповідні наслідки. До таких станів належать, зокрема, перебування у шлюбі, родинні відносини, неповноліття, недієздатність, володіння майном, проживання у певному місці. Сам по собі стан може не породжувати правових наслідків, однак у поєднанні з іншими юридичними фактами набуває юридичного значення.

Строки (терміни) також можуть розглядатися як специфічні юридично значущі обставини, адже з їх настанням, перебігом або впливом закон чи договір пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. На відміну від подій, строк є визначеним у часі та заздалегідь встановленим.

Дії, як різновид юридичних фактів, можуть бути правомірними або неправомірними.

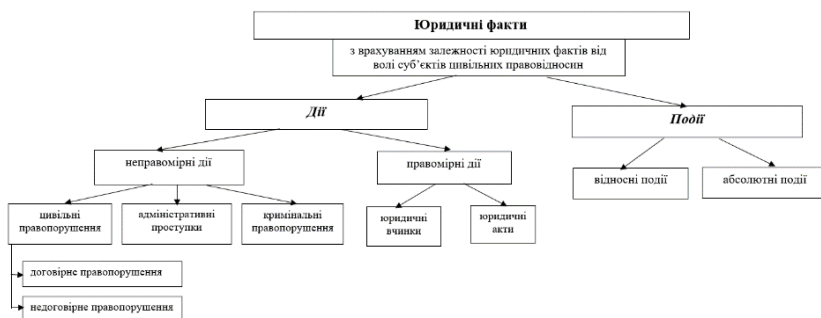
Неправомірні дії охоплюють цивільні правопорушення (завдання шкоди, порушення умов договору, безпідставне збагачення, вчинення недійсного правочину тощо), а також інші правопорушення, що регулюються нормами адміністративного чи кримінального права, але водночас можуть породжувати цивільно-правові наслідки у вигляді обов'язку відшкодувати шкоду.

Правомірні дії поділяються на:

- юридичні акти – дії, безпосередньо спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин (правочини, адміністративні акти, судові рішення);
- юридичні вчинки – дії, які спричиняють юридичні наслідки незалежно від того, чи ставив суб’єкт за мету їх настання (наприклад, створення твору, знаходження речі, затримання бездоглядної тварини).

Події можуть бути:

- абсолютними – такими, що повністю не залежать від волі людини (стихійні явища);
- відносними – такими, що виникають у результаті людської діяльності, але їх подальший розвиток не залежить від волі суб’єктів (наприклад, смерть особи внаслідок заподіяння тілесних ушкоджень).

Залежно від характеру правових наслідків юридичні факти поділяються на:

- правовстановлюючі – ті, що зумовлюють виникнення цивільних прав та обов’язків;

- правозмінюючі – такі, що змінюють існуюче правовідношення;

- правоприпиняючі – ті, що припиняють цивільні правовідносини;

- правовідновлюючі – ті, що відновлюють попередній правовий стан.

Підставою виникнення цивільних правовідносин може бути як один юридичний факт (простий склад), так і сукупність взаємопов'язаних обставин (складний юридичний склад), які мають настати одночасно або у визначеній послідовності. Наприклад, для спадкування за заповітом необхідна наявність заповіту, факт смерті спадкодавця та прийняття спадщини спадкоємцем.

3. Суб'єкти цивільних правовідносин

3.1. Фізичні особи, які учасники цивільних правовідносин

Категорія суб'єктів цивільного права посідає фундаментальне місце у системі приватноправового регулювання, оскільки саме через участь відповідних суб'єктів здійснюється реалізація цивільної правосуб'єктності, виникнення, зміна та припинення цивільних прав і обов'язків. У структурі цивільних правовідносин суб'єкт є носієм юридично значущої волі, інтересу та відповідальності, а відтак – центральною ланкою механізму цивільно-правового регулювання. Осмислення правового статусу суб'єктів цивільного права потребує комплексного підходу, що охоплює як нормативне закріплення їх правоздатності та дієздатності, так і доктринальне розуміння їх ролі у приватноправовій взаємодії.

Сучасний розвиток цивільного законодавства, зумовлений процесами європейської інтеграції, цифровізації та трансформації соціально-економічних відносин, актуалізує переосмислення традиційних підходів до визначення кола та правового статусу суб'єктів цивільного права. В умовах динамічного розвитку правових інститутів особливого значення набуває чітке розмежування видів суб'єктів, з'ясування особливостей їх участі у цивільному обороті, а також визначення меж здійснення ними суб'єктивних прав і виконання обов'язків. Такий аналіз дозволяє забезпечити належний баланс між принципом автономії волі, свободою договору та необхідністю захисту прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин.

Перехід до характеристики окремих категорій суб'єктів цивільного права закономірно розпочинається з аналізу правового статусу фізичних осіб, які є первинними та універсальними учасниками цивільних правовідносин. Саме через правосуб'єктність фізичної особи реалізується приватна автономія, здійснюється цивільний обіг майна, укладаються правочини та забезпечується захист порушених прав. З огляду на це, у наступному підрозділі буде розглянуто правове становище фізичних осіб як учасників цивільних правовідносин з урахуванням особливостей їх правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Тож одним із базових і системоутворюючих інститутів цивільного права є інститут суб'єктів цивільних правовідносин, який визначає коло осіб, здатних бути носіями цивільних прав та обов'язків і брати участь у приватноправовій взаємодії. Саме через конструкцію суб'єкта забезпечується персоніфікація цивільних прав та обов'язків, індивідуалізація юридичної відповідальності, а також реалізація принципів автономії волі та юридичної рівності учасників цивільного обороту. Нормативне закріплення правового статусу суб'єктів цивільного права зосереджене у Розділі II Цивільного кодексу України «Особи», який визначає загальні положення щодо правосуб'єктності, правоздатності та дієздатності відповідних учасників цивільних правовідносин, а також встановлює засади їх участі у цивільному обігу.

Відповідно до загального положення, сформульованого у статті 2 Цивільного кодексу України, учасниками цивільних відносин визнаються фізичні та юридичні особи. Таке нормативне визначення відображає дуалістичну модель суб'єктного складу цивільного права, за якою

поряд із природними особами – людьми – закон визнає можливість існування організаційних утворень, наділених статусом юридичної особи та самостійною цивільною правосуб'єктністю. При цьому людина як носій природних прав і свобод, що визнаються та гарантуються державою, у сфері цивільно-правового регулювання набуває статусу фізичної особи. Саме в такій якості вона виступає учасником майнових і особистих немайнових відносин, реалізує належні їй суб'єктивні цивільні права, укладає правочини, несе обов'язки та відповідає за порушення зобов'язань.

Отже, конструкція фізичної особи як суб'єкта цивільного права є правовою формою визнання людини учасником цивільного обороту, що дозволяє забезпечити юридичну визначеність її статусу, обсяг цивільної правоздатності та межі здійснення нею цивільних прав і обов'язків у межах, установлених законом.

До ключових індивідуалізуючих характеристик фізичної особи як суб'єкта приватноправових відносин належать, зокрема, її ім'я та місце проживання, які виконують функцію юридичної персоніфікації учасника цивільного обороту. Зазначені атрибути забезпечують можливість чіткої ідентифікації особи у правовому просторі, слугують засобом її відмежування від інших учасників правовідносин і мають істотне значення для належної реалізації суб'єктивних прав та виконання покладених обов'язків. Саме через ім'я та місце проживання відбувається формалізація участі фізичної особи у майнових і особистих немайнових правовідносинах, що сприяє забезпеченню правової визначеності та стабільності цивільного обігу.

Фізична особа вступає у цивільні правовідносини, набуває юридичних можливостей та несе відповідні обов'язки під власним ім'ям, яке є невід'ємним елементом її правового статусу. Для громадян України структура іменування традиційно включає особисте ім'я, по батькові та родове найменування (прізвище), якщо інше не передбачено законом або не обумовлено звичаями національної спільноти, до якої належить особа. Така модель відображає історично сформовані соціокультурні традиції та водночас відповідає вимогам юридичної визначеності. Присвоєння імені дитині здійснюється за взаємною згодою її батьків, що узгоджується з принципом здійснення батьківських прав в інтересах дитини. При цьому законодавство встановлює обмеження щодо кількості власних імен — їх не може бути більше двох, якщо інше не впливає з етнокультурних традицій родини. Подібне нормативне регулювання спрямоване на поєднання свободи батьків у виборі імені з вимогами раціональної організації актів цивільного стану.

Водночас у певних випадках закон допускає можливість використання особою альтернативного позначення своєї індивідуальності — зокрема, літературного чи творчого псевдоніма, що набуває правового значення у сфері інтелектуальної діяльності та публічних комунікацій. Крім того, у межах здійснення окремих прав допускається реалізація поведінки без розкриття справжніх анкетних даних, тобто анонімно, якщо це не суперечить вимогам законодавства та не порушує прав інших осіб. Таким чином, ім'я виступає не лише засобом юридичної індивідуалізації, а й важливим елементом особистої автономії фізичної особи у сфері приватного права.

Просторовою характеристикою участі фізичної особи у цивільному обороті є її осідок, інакше кажучи, місце проживання або доміциль, який виконує функцію юридичного зв'язку особи з певною територією та має істотне значення для визначення обсягу прав і обов'язків, а також юрисдикційної належності. Нормативне регулювання не встановлює кількісних обмежень щодо можливих місць проживання, що означає допустимість існування в особи декількох центрів життєвих інтересів. Таким осідком визнається житлове приміщення, у межах якого особа фактично перебуває на постійній чи тимчасовій основі, незалежно від правових підстав користування ним.

Починаючи з досягнення чотирнадцятирічного віку, неповнолітній набуває права самостійно визначати своє місце перебування, якщо інше прямо не встановлено законом. Така законодавча конструкція відображає поступове розширення обсягу цивільної автономії особи відповідно до рівня її соціальної зрілості. Водночас для осіб віком від десяти до чотирнадцяти років закон закріплює презумпцію проживання разом із законними представниками – батьками або усиновлювачами, чи з одним із них, з ким фактично здійснюється спільне проживання. Альтернативно таким місцем може визнаватися осідок опікуна або фактичне перебування у закладі освіти, охорони здоров'я чи іншій установі, що здійснює щодо дитини функції піклування. Разом із тим допускається можливість визначення іншого варіанта за взаємною домовленістю між дитиною та її законними представниками або відповідною установою, що забезпечує догляд та виховання.

У випадку виникнення конфлікту щодо визначення просторового центру проживання особи зазначеної вікової

категорії компетентним суб'єктом вирішення такого питання виступає орган опіки та піклування або суд, що діє з урахуванням принципу пріоритету найкращих інтересів дитини. Щодо малолітніх осіб, які не досягли десятирічного віку, законодавство встановлює імперативну прив'язку їхнього місця проживання до осідку батьків, усиновлювачів або опікуна, а також допускає можливість визначення таким місцем відповідної установи, в якій дитина фактично перебуває.

Стосовно повнолітніх осіб, визнаних у встановленому порядку недієздатними, їх територіальна належність пов'язується з місцем проживання призначеного опікуна або місцезнаходженням організації, яка здійснює щодо них функції опікунства. Такий підхід забезпечує належний контроль за реалізацією прав та охороною інтересів осіб, які через стан здоров'я або інші обставини не можуть самостійно здійснювати свої цивільні права та виконувати обов'язки.

Отже, інститут місця проживання фізичної особи виконує не лише ідентифікаційну функцію, а й має суттєве значення для визначення правового режиму участі особи у цивільних правовідносинах, встановлення компетенції органів державної влади та забезпечення ефективного захисту її прав і законних інтересів.

Юридична роль постійного осідку фізичної особи виходить далеко за межі її просторової локалізації та має комплексне значення для функціонування механізму цивільно-правового регулювання. Саме з місцем постійного проживання законодавство пов'язує виникнення, зміну або припинення низки правових наслідків, що стосуються як особистого статусу, так і майнових правовідносин. Такий

територіальний критерій виступає визначальним для встановлення компетенції органів державної влади, визначення порядку реалізації суб'єктивних прав та належного виконання обов'язків.

По-перше, тривала відсутність особи за її звичним місцем проживання та відсутність будь-якої інформації про її місцеперебування протягом установленого законом строку створює правові підстави для ініціювання заінтересованими суб'єктами процедури визнання її безвісно відсутньою або оголошення померлою. Таким чином, саме постійний осідок є відправною точкою для обчислення відповідних строків та визначення юрисдикційної належності справи.

По-друге, територіальна прив'язка особи має суттєве значення у сфері встановлення опіки та піклування. Як правило, компетентний орган вирішує питання щодо призначення опікуна чи піклувальника за місцем проживання особи, яка потребує відповідного захисту. Такий підхід забезпечує оперативність реагування та ефективність контролю за дотриманням прав і законних інтересів підопічного.

По-третє, місце проживання кредитора традиційно розглядається як орієнтир для належного виконання грошового зобов'язання, якщо інше не передбачено договором або законом. Водночас щодо інших видів зобов'язань законодавець виходить із презумпції їх виконання за місцем перебування боржника, якщо сторони не визначили інше місце виконання або таке місце не встановлено нормативним актом. Отже, територіальний фактор відіграє важливу роль у визначенні способу та порядку реалізації зобов'язальних правовідносин.

Крім того, дім і місце проживання особи, яка виступила з пропозицією укласти договір, може слугувати критерієм для визначення місця укладення правочину, що має значення для встановлення моменту виникнення прав та обов'язків сторін, а також для вирішення питань підсудності й застосовного права у випадках із іноземним елементом.

Нарешті, місце останнього проживання спадкодавця є ключовим юридичним фактом, із яким пов'язується відкриття спадщини. Саме за цією територіальною ознакою визначається компетентний нотаріус або суд, що здійснює оформлення спадкових прав та розглядає можливі спори між спадкоємцями.

Таким чином, інститут постійного місця проживання фізичної особи виконує не лише функцію ідентифікації, але й слугує універсальним колізійним та процедурним орієнтиром у різних сегментах цивільного права, забезпечуючи системність і передбачуваність правового регулювання.

Повноцінна та самостійна участь особи у сфері приватноправового регулювання можлива лише за умови наявності в неї цивільної правосуб'єктності — інтегральної юридичної властивості, що визначає спроможність бути носієм суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків, реалізовувати їх власними діями та нести відповідальність за протиправну поведінку. У структурному вимірі ця категорія охоплює три взаємопов'язані елементи: правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Їх поєднання формує цілісний правовий статус особи як учасника цивільного обороту та забезпечує можливість її автономної участі у майнових і особистих немайнових відносинах.

Згідно з положеннями Цивільного кодексу України, цивільна правоздатність визначається як гарантована законом можливість фізичної особи бути носієм цивільних прав і обов'язків. Вона виникає з моменту народження людини та припиняється з її смертю, що свідчить про її невід'ємний і універсальний характер. Таким чином, правоздатність є природною передумовою участі особи у цивільних правовідносинах і не залежить від віку, стану здоров'я, соціального статусу чи інших індивідуальних характеристик. Її існування відображає конституційний принцип рівності людей перед законом та заборону дискримінації у сфері здійснення цивільних прав.

Законодавець виходить із презумпції рівності всіх фізичних осіб у здатності набувати цивільних прав та нести обов'язки. У зв'язку з цим будь-які домовленості, спрямовані на обмеження правоздатності особи щодо здійснення прав, не заборонених законом, визнаються юридично нікчемними. Такий підхід забезпечує охорону приватної автономії та унеможливорює свавільне звуження обсягу потенційних правових можливостей особи. Отже, правоздатність виступає фундаментальною категорією цивільного права, що закладає основу для подальшого формування та реалізації суб'єктивних прав у межах встановленого правопорядку.

Поряд із правоздатністю самостійне значення у структурі цивільної правосуб'єктності має цивільна дієздатність, яка характеризує реальну спроможність фізичної особи власною свідомою та вольовою поведінкою вступати у правовідносини та породжувати юридичні наслідки. Передумовою наділення особи дієздатністю є її психічна зрілість та здатність адекватно сприймати зміст і

значення власних вчинків, передбачати їх правові наслідки та контролювати свою поведінку. Саме ця якість забезпечує можливість особи не лише бути потенційним носієм прав та обов'язків, а й активно реалізовувати їх у межах цивільного обороту.

У змістовному аспекті цивільна дієздатність охоплює декілька взаємопов'язаних елементів. По-перше, це здатність шляхом власних дій набувати суб'єктивних цивільних прав – укласти правочини, розпоряджатися майном, здійснювати особисті немайнові повноваження. По-друге, це можливість самостійного здійснення набутих прав без залучення представників чи законних посередників, за винятком випадків, установлених законом. По-третє, дієздатність передбачає здатність особи покладати на себе юридичні обов'язки, виконувати їх належним чином та відповідати за їх порушення, у тому числі шляхом відшкодування шкоди чи застосування інших заходів цивільно-правової відповідальності. Таким чином, дієздатність виступає активним елементом правового статусу фізичної особи, що забезпечує практичну реалізацію її автономії у сфері приватного права.

Системний аналіз положень чинного Цивільного кодексу України дає підстави для диференціації цивільної дієздатності залежно від віку та інших юридично значущих обставин. Законодавець виокремлює декілька її різновидів: часткову, неповну та повну дієздатність. Така градація відображає поступовий характер формування здатності особи до самостійної правової поведінки та враховує необхідність поєднання принципу автономії з потребою захисту інтересів осіб, які ще не досягли достатнього рівня соціальної та психічної зрілості. Встановлення різних

обсягів дієздатності спрямоване на забезпечення балансу між свободою особи та охороною її прав у процесі участі у цивільних правовідносинах.

1. Часткова цивільна дієздатність малолітніх осіб (тобто фізичних осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку) є особливим різновидом обмеженої правової самостійності, що зумовлена віковими характеристиками особи, рівнем її психічної зрілості та потребою у підвищеному правовому захисті з боку держави і законних представників. Такий обсяг дієздатності відображає компроміс між необхідністю поступового залучення дитини до цивільного обороту та забезпеченням охорони її майнових і особистих немайнових інтересів.

Передусім малолітні особи наділяються можливістю самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, тобто такі юридично значущі дії, які спрямовані на задоволення їхніх повсякденних життєвих потреб, відповідають віковим, фізичним, інтелектуальним і соціальним особливостям розвитку дитини та стосуються об'єктів, що мають незначну економічну цінність. Ідеться, зокрема, про придбання товарів повсякденного вжитку, оплату незначних послуг або інші дії, які не створюють істотних майнових ризиків і не потребують спеціальної правової оцінки з боку законних представників. Такий підхід сприяє формуванню в особи первинних навичок участі у цивільних відносинах і розвитку елементів правової свідомості.

Окрім цього, малолітні особи визнаються суб'єктами особистих немайнових прав інтелектуального характеру, що виникають у зв'язку зі створенням ними результатів творчої діяльності, які підлягають правовій охороні. Йдеться про право авторства, право на ім'я творця, право

на недоторканність твору та інші немайнові повноваження, які мають тісний зв'язок із особистістю дитини та не залежать від її майнової самостійності. Визнання за малолітніми особами такого кола прав підтверджує пріоритет охорони їхнього творчого потенціалу та індивідуальності.

Водночас законодавець виходить із презумпції відсутності у малолітніх осіб повної здатності усвідомлювати значення своїх дій та передбачати їх наслідки, що зумовлює покладення обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної такими особами, на їхніх батьків (усиновлювачів) або опікунів, якщо не буде доведено відсутність їхньої вини у неналежному здійсненні нагляду чи виховання. Таким чином, малолітня особа, як правило, не несе самостійної цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду, що відображає соціально-охоронну функцію цивільного права та спрямованість на захист інтересів дитини.

Отже, часткова цивільна дієздатність малолітніх є складною юридичною конструкцією, яка поєднує елементи обмеженої автономії з механізмами додаткових гарантій та правового патронажу, забезпечуючи поступову інтеграцію особи до сфери цивільно-правових відносин.

2. Неповна цивільна дієздатність неповнолітніх осіб (тобто фізичних осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) становить проміжну модель правової самостійності, що поєднує елементи автономії волевиявлення з механізмами контролю та захисту з боку батьків, піклувальників і державних органів. Такий обсяг дієздатності відображає поступове зростання соціальної зрілості особи, розширення її участі у цивільному обороті та водночас необхідність забезпечення належного балансу між свободою приватної ініціативи і гарантіями охорони її інтересів.

Неповнолітня особа зберігає право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, що не виходять за межі звичайних повсякденних потреб і не пов'язані з істотними майновими ризиками. Разом із тим, закон надає їй можливість укладати й інші правочини за попередньою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Така згода виступає формою правового контролю та гарантією усвідомленості відповідних дій. Особливо суворі вимоги встановлено щодо правочинів стосовно транспортних засобів та об'єктів нерухомості: для їх чинності необхідною є письмова нотаріально посвідчена згода законних представників, а також дозвіл органу опіки та піклування, що підкреслює підвищену соціальну та економічну значущість зазначених об'єктів.

Суттєвим елементом неповної дієздатності є можливість самостійного розпорядження власними доходами – заробітною платою, стипендією чи іншими грошовими надходженнями. Це положення відображає визнання економічної активності неповнолітнього та його здатності відповідально приймати рішення у сфері майнових відносин. Додатково закон допускає розпорядження коштами, внесеними іншими особами на ім'я неповнолітнього до фінансової установи, однак за умови отримання згоди як законних представників, так і органу опіки та піклування. Водночас механізм судового контролю передбачає можливість обмеження або позбавлення неповнолітнього права самостійно розпоряджатися власними доходами у разі наявності достатніх підстав. Таке рішення ухвалюється судом за заявою заінтересованих осіб і підлягає скасуванню, якщо обставини, що стали його підставою, припинили існування.

Неповнолітня особа також визнається повноправним носієм особистих немайнових прав інтелектуального характеру щодо створених нею результатів творчої діяльності, що охороняються законом. Вона вправі самостійно здійснювати відповідні правомочності, зокрема щодо авторства, використання та захисту створених об'єктів. Окрім цього, за відсутності законодавчих чи установчих обмежень неповнолітній може виступати учасником (засновником) юридичних осіб, що свідчить про визнання його потенційної участі у корпоративних правовідносинах.

Законодавство також наділяє неповнолітніх правом самостійно укладати договори банківського вкладу (рахунку) та здійснювати розпорядження коштами, внесеними ними особисто. У сучасних умовах цифровізації цивільного обороту важливим є і право неповнолітньої особи укладати договори про надання електронних довірчих послуг, що забезпечує її участь у правовідносинах, пов'язаних із використанням електронних засобів ідентифікації та підтвердження волевиявлення.

Нарешті, істотною ознакою неповної цивільної дієздатності є здатність неповнолітнього нести самостійну майнову відповідальність за порушення договорів, укладених ним у межах наданих законом повноважень – як самостійно, так і за згодою законних представників. Це положення відображає принцип персональної відповідальності та сприяє формуванню у неповнолітньої особи усвідомлення юридичних наслідків власної поведінки.

Отже, неповна цивільна дієздатність є складною багаторівневою конструкцією, що поєднує розширену сферу приватної автономії з системою гарантій та обмежень, спрямованих на забезпечення належного

захисту прав та законних інтересів неповнолітньої особи у процесі її інтеграції до повноцінного цивільного обороту.

3. Повна цивільна дієздатність повнолітніх осіб є найвищим ступенем реалізації приватноправової автономії фізичної особи та відображає її повну юридичну спроможність самостійно набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе обов'язки та нести відповідальність за результати власної поведінки. Загальним правилом є набуття такого обсягу дієздатності з досягненням вісімнадцятирічного віку, що в національній правовій системі ототожнюється з настанням повноліття та завершенням основного етапу соціальної і психічної зрілості особи. Повна цивільна дієздатність означає, що особа наділяється необмеженою можливістю брати участь у всіх видах цивільних правовідносин, які не заборонені законом. Вона вправі самостійно укладати будь-які правочини, розпоряджатися належним їй майном, здійснювати особисті немайнові права, вступати у зобов'язальні, речові, корпоративні, спадкові та інші приватноправові відносини, виступати стороною договорів, бути позивачем чи відповідачем у суді без необхідності отримання згоди третіх осіб. Такий обсяг правової свободи кореспондується із повною деліктоздатністю, тобто обов'язком самостійно відповідати за невиконання або неналежне виконання взятих на себе зобов'язань, а також за завдання шкоди іншим особам. Водночас законодавство передбачає можливість набуття повної цивільної дієздатності до досягнення повноліття за наявності визначених юридичних фактів. Зокрема, така дієздатність може виникнути у зв'язку з державною реєстрацією шлюбу неповнолітньої особи, що засвідчує її готовність до самостійного

здійснення сімейних і майнових прав та обов'язків. Іншим механізмом є емансипація – визнання неповнолітньої особи повністю дієздатною у разі її роботи за трудовим договором або здійснення підприємницької діяльності за згодою законних представників. У таких випадках закон виходить із презумпції достатнього рівня соціальної та економічної самостійності особи, яка потребує розширення її правових можливостей для належної участі у цивільному обороті.

Отже, повна цивільна дієздатність є правовим інструментом, що забезпечує максимально можливу реалізацію принципу свободи договору, автономії волі та юридичної рівності учасників цивільних правовідносин. Її наявність засвідчує здатність особи до самостійного й відповідального здійснення своїх прав і виконання обов'язків у межах встановленого правопорядку, що становить фундамент приватноправової системи.

Для забезпечення максимально ефективного захисту суспільних та приватних інтересів, законодавець передбачає чітко регламентовані процедури обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, а також визнання її недієздатною. Такі заходи покликані запобігати негативним наслідкам правової діяльності осіб, які внаслідок певних обставин не здатні адекватно усвідомлювати юридичний зміст своїх дій або контролювати їх наслідки, та гарантувати захист як власних прав і законних інтересів такої особи, так і прав третіх осіб, зокрема членів сім'ї чи осіб, за яких вона відповідальна.

Закон визначає конкретні підстави, за яких суд може ухвалити рішення про обмеження цивільної дієздатності. Серед них першочергове значення має психічний розлад,

що істотно порушує здатність особи усвідомлювати значення своїх дій і/або керувати ними належним чином. Такий стан створює ризики для майнових і немайнових прав самої особи, а також може поставити під загрозу інтереси членів її сім'ї та інших осіб, які залежать від неї.

Іншою підставою є систематичне зловживання спиртними напоями, наркотичними або токсичними речовинами, участь в азартних іграх чи інших діях, що створюють істотну загрозу матеріальному добробуту особи, її сім'ї або третіх осіб, яких вона відповідно до закону зобов'язана утримувати. У таких випадках обмеження цивільної дієздатності виступає превентивним правовим механізмом, що дозволяє не лише захистити інтереси суспільства, а й стимулює усвідомлене та відповідальне здійснення прав і обов'язків самою особою під контролем державних органів та законних представників.

Таким чином, правова конструкція обмеження та позбавлення дієздатності служить балансуєчим інструментом між принципом автономії особи та потребою охорони суспільних і приватних інтересів, закріплюючи чіткі рамки втручання держави у сферу приватної активності громадян.

Водночас законодавство передбачає можливість визнання фізичної особи недієздатною, якщо вона внаслідок стійкого, хронічного психічного розладу втрачає здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними належним чином. Така категорія правового статусу відображає найвищий рівень обмеження цивільної правоздатності та дієздатності особи, який застосовується виключно у випадках, коли психічний стан громадянина систематично перешкоджає адекватному волевиявленню та ефективному

здійсненню цивільних прав. Підкреслюється, що підставою для визнання недієздатності не є тимчасові розлади або окремі помилкові дії, а тривалі та стійкі порушення психічного здоров'я, що істотно обмежують можливість особи усвідомлювати юридичний сенс своїх дій та брати на себе обов'язки, передбачені цивільним законодавством.

Процедура визнання фізичної особи недієздатною, як і обмеження цивільної дієздатності, строго регламентується Цивільним процесуальним кодексом України та передбачає комплекс судових і експертних дій, спрямованих на встановлення фактичного стану здоров'я та правових наслідків для особи. Судовий розгляд у таких справах здійснюється з урахуванням принципів законності, справедливості та захисту прав особи, у тому числі її права на належну медико-психологічну оцінку. Ключовим етапом процедури є призначення психіатричної експертизи, що визначає наявність стійкого психічного розладу та ступінь впливу цього стану на здатність особи контролювати власні дії і приймати юридично значимі рішення.

Після отримання висновків експертів суд ухвалює рішення про повне позбавлення дієздатності, яке має загальне юридичне значення та обов'язкове для виконання всіма державними органами, установами, юридичними і фізичними особами. На підставі такого рішення визначаються законні представники недієздатної особи — батьки, усиновлювачі, опікуни або спеціальні організації, що виконують функції опіки, які отримують повноваження здійснювати від її імені будь-які цивільні правочини, розпоряджатися майном та представляти інтереси особи у відносинах з третіми особами.

Законодавець, таким чином, забезпечує баланс між принципом автономії особи та потребою захисту суспільних і приватних інтересів, передбачаючи чіткі юридичні рамки для втручання у цивільні права громадянина лише за умови наявності достатніх і належним чином встановлених підстав. Процедура визнання недієздатності є не лише гарантією правової охорони особи, що внаслідок психічного стану не може самостійно здійснювати цивільні права, а й механізмом запобігання можливих шкод третім особам та захисту їх інтересів у цивільному обороті.

Окрім механізмів обмеження цивільної дієздатності та визнання фізичної особи недієздатною, законодавство передбачає інститут безвісної відсутності, який застосовується у випадках, коли протягом тривалого часу – зокрема одного року – немає достовірних відомостей про місцезнаходження особи у місці її постійного проживання. Цей правовий механізм спрямований на врегулювання ситуацій, у яких відсутність фізичної особи створює правову невизначеність щодо її майнових, сімейних та інших цивільних прав та обов'язків, а також дозволяє заінтересованим особам ініціювати відповідні судові процедури для захисту власних прав у цивільному обороті.

Законодавство визначає детальні правила обчислення початку безвісної відсутності. Якщо неможливо встановити точну дату отримання останніх відомостей про місце перебування особи, датою початку вважається перше число місяця, наступного за місяцем отримання таких відомостей. У разі неможливості встановлення навіть цього місяця, датою початку безвісної відсутності визначається перший день січня наступного року. Така правова конструкція дозволяє забезпечити формалізований і

прозорий порядок виникнення правового статусу безвісно відсутньої особи, уникаючи невизначеності та правової колізії в цивільних правовідносинах.

Водночас законодавець передбачає механізм відновлення правового статусу фізичної особи, якщо з'являється інформація про її місце перебування або сама особа повертається після періоду безвісної відсутності. У такій ситуації заява про скасування судового рішення може бути подана як самою особою, так і іншою заінтересованою стороною. Суд, що ухвалив первісне рішення, або за місцем фактичного перебування особи розглядає таку заяву та може скасувати попереднє рішення про визнання особи безвісно відсутньою, відновлюючи її повний цивільний правовий статус. Цей механізм забезпечує баланс між захистом інтересів третіх осіб, які могли бути у правовідносинах з відсутньою особою, та гарантіями для самої особи щодо поновлення її прав і обов'язків у цивільному обороті, що є невід'ємною складовою системи цивільного права.

Поряд із зазначеними механізмами цивільного правового регулювання, законодавство передбачає спеціальні процедури для судового оголошення фізичної особи померлою, що є надзвичайно важливим для встановлення правового статусу особи, захисту прав її родичів, спадкоємців та інших заінтересованих осіб, а також для впорядкування майнових, сімейних і інших цивільних правовідносин. Таке оголошення здійснюється виключно судом і ґрунтується на конкретних фактичних обставинах, що свідчать про тривалу відсутність інформації про місце перебування особи та наявність підстав для припущення її смерті.

Зокрема, судове визнання особи померлою можливе у разі, якщо протягом трьох років у місці її постійного або періодичного проживання відсутні відомості про місцезнаходження цієї людини. У випадках, коли особа зникла без будь-якої інформації за обставин, що створюють серйозні підстави вважати її загиблою, або нещасний випадок із смертельним наслідком, строк скорочується і становить шість місяців. Додатково законодавець передбачає особливий порядок для осіб, які могли загинути у зв'язку з надзвичайними ситуаціями техногенного чи природного характеру: у таких випадках оголошення фізичної особи померлою можливе протягом одного місяця після завершення діяльності спеціальної комісії, створеної з метою оцінки наслідків відповідної надзвичайної ситуації. Цей механізм дозволяє оперативно врегулювати правові наслідки для громадян, родичів і третіх осіб, а також забезпечує правову визначеність у надзвичайних та кризових ситуаціях.

Особливої уваги потребують випадки, коли фізична особа зникла у зв'язку з військовими діями, збройним конфліктом або іншими обставинами воєнного характеру. У такій ситуації судове оголошення померлою можливе після спливу двох років від дня завершення дії обставини, що спричинила зникнення особи, що дозволяє врахувати особливості ведення військових операцій та відсутність можливості отримання оперативної інформації про місцезнаходження осіб. Разом із тим, закон дозволяє суду, з урахуванням конкретних обставин справи та наявних доказів, оголосити особу померлою і до закінчення передбачених строків, але не раніше спливу шести місяців, що забезпечує баланс між інтересами родичів та правами самої особи, враховуючи можливість її повернення.

Нарешті, юридичний ефект судового рішення про оголошення особи померлою виникає з моменту набрання ним законної сили. При цьому законодавець допускає, щоб у самому рішенні суду визначався день вірогідної смерті особи, який може відрізнятись від дати ухвалення рішення, і з цього дня поширюються правові наслідки, зокрема щодо спадкування, припинення сімейних правовідносин та майнових зобов'язань. Така правова конструкція не лише формалізує процес відновлення цивільної визначеності, а й створює належну правову основу для захисту інтересів третіх осіб, забезпечуючи стабільність цивільного обороту та можливість ефективного управління правами і обов'язками, що виникають у зв'язку з відсутністю або неможливістю встановлення місця перебування особи.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, призвела до виникнення масштабних гуманітарних викликів та критичних соціальних наслідків, серед яких особливої уваги потребує категорія осіб, місцеперебування яких залишається невідомим. Активні бойові дії, тимчасова окупація окремих територій, широкомасштабні переміщення цивільного населення, а також численні випадки взяття в полон як військовослужбовців, так і цивільних громадян, створили значну правову невизначеність щодо долі великої кількості людей, що, своєю чергою, ускладнює реалізацію їхніх цивільних, майнових, соціальних та сімейних прав.

У такому контексті встановлення та формалізація правового статусу особи, з якою втрачено зв'язок, набуває особливого значення, оскільки від цього безпосередньо залежить здійснення прав членів її сім'ї, проведення оперативних розшукових заходів, організація соціального

захисту, забезпечення охорони майнових інтересів та належне регулювання інших цивільних відносин. Визначення цього статусу також є передумовою для здійснення спадкових прав, вирішення питань опіки та піклування, а також для правомірного управління майном та виконання інших правових дій, пов'язаних із відсутньою особою.

Порядок визначення правового статусу фізичних осіб, місцезнаходження яких є невідомим, регламентується нормами Цивільного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, а також спеціальним нормативним актом – Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» № 2505-VIII від 12 липня 2018 року. Саме цей закон є ключовим інструментом, що встановлює комплексний правовий механізм обліку, розшуку та соціального захисту осіб, які зникли у зв'язку зі збройним конфліктом, військовими діями, тимчасовою окупацією територій або надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного походження.

Відповідно до положень цього закону, особою, зниклою безвісти, визнається фізична особа, щодо якої на момент звернення за відповідним правовим захистом відсутні достовірні відомості про місцеперебування. У той же час закон виділяє окрему категорію – особи, зниклі безвісти за особливих обставин, що включає тих, чиє зникнення пов'язане з воєнними діями, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією або надзвичайними подіями природного чи техногенного характеру. Така класифікація дозволяє законодавцю встановлювати спеціальний правовий режим для цієї категорії осіб, який передбачає пріоритетний порядок обліку, оперативного розшуку, соціального та правового захисту, а також

визначення строків і процедур, пов'язаних із визнанням особи безвісно відсутньою чи померлою, що є необхідною умовою для забезпечення стабільності цивільного обороту та реалізації прав третіх осіб.

Правовий статус фізичної особи, яка визнана зниклою безвісти за особливих обставин, набуває юридичної чинності з моменту внесення відповідних даних до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, який ведеться у суворій відповідності до процедур, встановлених чинним законодавством України. Слід підкреслити, що незалежно від моменту фактичного внесення інформації до цього Реєстру, особа юридично вважається такою, що зникла безвісти з часу подання заяви про факт її зникнення. Таким чином, законодавець створює правову основу для офіційного визнання особи відразу після ініціювання процедури її пошуку, що дозволяє членам сім'ї, органам державної влади та іншим заінтересованим особам оперативно реалізовувати права, пов'язані з майновими, соціальними та сімейними відносинами, навіть до моменту формального внесення відомостей до Реєстру.

Подача заяви про зникнення особи та організація її розшуку здійснюється до Національної поліції України, яка на сьогодні виступає центральним уповноваженим органом, відповідальним за реалізацію державної політики у сфері пошуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Важливо зазначити, що заяву можна подати до будь-якого територіального підрозділу Національної поліції незалежно від того, де ймовірно зникла особа, чи від місця проживання заявника. Така гнучкість забезпечує оперативність реагування та унеможливорює затримки, які могли б виникати у разі суворой прив'язки до територіальних меж.

Національна поліція України виконує комплекс функцій, що забезпечують реалізацію правового статусу осіб, зниклих безвісти:

1. Прийняття та належну реєстрацію заяв про зникнення особи;

2. Внесення достовірної інформації до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, із зазначенням всіх необхідних відомостей для подальшого контролю та моніторингу;

3. Організацію, координацію та контроль за проведенням розшукових заходів, що здійснюються як силами органів поліції, так і за участю інших державних органів;

4. Забезпечення взаємодії з державними структурами, включно з органами досудового розслідування, військовими формуваннями, органами судово-медичної експертизи, а також із міжнародними та гуманітарними організаціями, що залучаються до пошуку зниклих осіб та надання допомоги їхнім сім'ям.

Таким чином, законодавче регулювання передбачає чіткий механізм формалізації статусу зниклої особи, який не тільки гарантує захист її прав, але й забезпечує реалізацію прав третіх осіб, своєчасне розслідування обставин зникнення, координацію між численними державними та міжнародними структурами, а також систематичне ведення статистичного обліку зниклих осіб у державі. Такий комплексний підхід сприяє підтриманню соціальної стабільності, ефективному управлінню кризовими ситуаціями та захисту гуманітарних і цивільних прав громадян у надзвичайних умовах.

Законодавство України передбачає, що подачу заяви про факт зникнення фізичної особи та організацію її

розшуку можуть здійснювати близькі родичі, а також інші особи, які підтримують з нею сімейні або побутові зв'язки. При цьому законодавець досить широко визначає коло осіб, які вважаються родичами чи членами сім'ї зниклої особи, включаючи подружжя, батьків, усиновителів, дітей, онуків, братів, сестер, інших родичів по прямій і боковій лінії, а також осіб, які протягом тривалого часу спільно проживали із зниклою особою та вели з нею спільний побут. Варто підкреслити, що подача такої заяви не обмежується будь-якими строками та не потребує попереднього звернення до суду, що значно підвищує оперативність реагування та дозволяє негайно розпочати комплекс заходів щодо встановлення місцеперебування особи.

Надання фізичній особі статусу зниклої безвісти за особливих обставин має перш за все адміністративно-правовий характер та спрямоване на забезпечення ефективного розшуку, а також захист прав і законних інтересів самої особи та членів її сім'ї. Важливо зазначити, що отримання цього статусу не виключає можливості паралельного звернення до суду з цивільними вимогами щодо визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою відповідно до положень Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу. Більше того, навіть у разі прийняття судом рішення про визнання особи померлою, якщо місцеперебування, місце поховання або фактичне знаходження останків не встановлено, розшукові заходи не припиняються і продовжуються до отримання достовірної інформації про долю зниклої особи.

Законодавець передбачає, що статус особи, визнаної зниклою безвісти за особливих обставин, зберігається до

моменту офіційного припинення розшуку у встановленому законом порядку, що дозволяє підтримувати безперервний контроль за розшуком, координувати дії різних державних органів та гуманітарних установ, а також гарантує правовий захист майнових, соціальних і сімейних інтересів зниклої особи та її близьких. Такий комплексний підхід формує надійну правову основу для забезпечення стабільності у суспільних відносинах та сприяє оперативному реагуванню органів влади в умовах надзвичайних обставин.

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які зникли на території України, також можуть бути наділені правовим статусом особи, зниклої безвісти за особливих обставин, за умови, що їх перебування на території держави є законним і підтверджене відповідними документами. Придбання такого статусу не обмежує їхні права та свободи, а навпаки, встановлює спеціальний правовий режим, спрямований на захист їхніх інтересів та забезпечення всебічного та ефективного розшуку.

Особу, визнану зниклою безвісти за особливих обставин, зберігає повний обсяг конституційно гарантованих прав і свобод, а також усіх прав, закріплених законодавством України, включно з майновими, немайновими та іншими цивільними правами. Держава несе обов'язок забезпечити всебічне та ретельне встановлення обставин її зникнення, а також вжити всіх можливих і передбачених законом заходів для встановлення її місцезнаходження. Усі майнові та немайнові права такої особи залишаються під охороною до моменту завершення розшуку або до оголошення особи померлою у порядку, передбаченому чинним законодавством. У разі зникнення іноземного громадянина відповідні державні органи України зобов'язані своєчасно

інформувати компетентні установи країни його громадянства, забезпечуючи міжнародну координацію пошуку та правовий захист його інтересів.

Близькі родичі та члени сім'ї особи, зниклої безвісти за особливих обставин, наділяються правом отримувати достовірну, своєчасну та повну інформацію про перебіг і результати розшукових заходів, а також користуватися соціальним захистом і пільгами, передбаченими законодавством України. Для досягнення мети ефективного розшуку можуть залучатися громадяни, громадські об'єднання та юридичні особи приватного права, проте їхня участь здійснюється виключно за добровільною згодою та у чіткій взаємодії з органами Національної поліції України. При цьому форми такої участі мають суворо відповідати вимогам чинного законодавства та враховувати обмеження щодо доступу до матеріалів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, забезпечуючи баланс між правами учасників і ефективністю роботи правоохоронних органів.

Набуття фізичною особою правового статусу особи, визнаної зниклою безвісти за особливих обставин, не позбавляє її цивільної правоздатності та не обмежує її здатності бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків, передбачених чинним законодавством України. Цей правовий режим покликаний забезпечити баланс між необхідністю розшуку зниклої особи та охороною її майнових та немайнових прав, включаючи право на участь у правових відносинах, які існували до моменту її зникнення. Для ефективного захисту майнових інтересів особи, яка набула цього статусу, законодавством передбачена можливість встановлення опіки над її майном

або призначення уповноваженого представника, який діє в її інтересах та керує активами відповідно до положень Цивільного кодексу України. Опіка або представництво спрямовані на забезпечення належного управління майновими правами, збереження активів та недопущення їх незаконного відчуження, а також на створення механізму контролю за виконанням матеріальних зобов'язань особи, яка тимчасово втратила здатність особисто здійснювати свої права.

Сімейний стан особи, що набула статусу зниклої безвісти, зберігається без змін до моменту набуття судового рішення про її визнання безвісно відсутньою або оголошення померлою. Водночас правові відносини, що виникають із місця роботи та займаної посади такої особи, продовжують діяти, однак лише до моменту набуття відповідного судового статусу. Особливо важливо відзначити, що цей правовий режим забезпечує захист соціальних прав близьких родичів та членів сім'ї зниклої особи, гарантуючи їм доступ до достовірної інформації про перебіг розшукових заходів, збереження соціальних виплат, пенсій, допомог та інших виплат, передбачених законодавством, а також право на реалізацію спадкових і майнових інтересів у межах закону.

Законодавець встановлює окремі гарантії для категорій осіб, які виконують державні функції, військовослужбовців, а також інших осіб, чия служба або діяльність пов'язана з підвищеним ризиком для життя і здоров'я. У разі зникнення військовослужбовця або державного службовця під час виконання службових обов'язків відповідні соціальні та матеріальні виплати здійснюються з державного бюджету, що забезпечує фінансову стабільність та гарантує захист членів сімей цих осіб.

Ще одним важливим аспектом є можливість паралельного застосування процедур цивільного законодавства щодо визнання особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, не порушуючи статусу зниклої безвісти. Це дозволяє забезпечити комплексну правову регламентацію ситуацій, коли місцеперебування особи не встановлено протягом тривалого часу, а також гарантує безперервність розшукових заходів, навіть якщо оголошено померлу особу, місце її поховання або місцезнаходження останків якої невідоме. Таким чином, правовий режим статусу зниклої безвісти особи спрямований на максимальне забезпечення охорони її прав та інтересів, а також на належний захист прав третіх осіб, які можуть бути зацікавлені у результатах розшуку.

Крім того, законодавством передбачено специфічний механізм щодо майнових та фінансових відносин особи, яка не може виконати свої матеріальні зобов'язання у зв'язку з відсутністю. У таких випадках можливе відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, застосування процедур реструктуризації боргів або визнання особи банкрутом відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства. Цей комплексний підхід дозволяє врівноважити інтереси кредиторів із правами особи, яка втратила можливість самостійно розпоряджатися своїм майном через обставини зникнення безвісти, забезпечуючи належну правову, соціальну та економічну захищеність.

Аналогічні правові режими щодо зниклих безвісти осіб існують у законодавствах багатьох держав та регулюються, зокрема, положеннями Конвенції ООН про зниклих безвісти осіб, міжнародними гуманітарними нормами та стандартами Міжнародного комітету

Червоного Хреста. Практика міжнародного права підкреслює необхідність поєднання адміністративно-правових процедур з цивільно-правовими механізмами захисту майнових та немайнових прав зниклої особи, що забезпечує комплексний підхід до її розшуку та підтримки законних інтересів близьких родичів.

Таким чином, правовий режим набуття статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин, являє собою багаторівневу систему гарантій, яка поєднує адміністративно-правові, цивільно-правові та соціально-захисні механізми. Він спрямований на забезпечення ефективного розшуку особи, охорону її майнових і немайнових прав, захист законних інтересів членів її сім'ї, а також на створення умов для належного виконання зобов'язань перед державою та приватними суб'єктами права у разі неможливості особистого здійснення прав особою, що зникла безвісти.

Окрему надзвичайно роль у процесі здійснення фізичними особами цивільних прав і законних інтересів відіграє **інститут опіки та піклування**, який виступає ключовим механізмом правового забезпечення здійснення як особистих немайнових, так і майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб, а також повнолітніх громадян, які внаслідок фізичного чи психічного стану, хвороби або інших об'єктивних обставин тимчасово або постійно не здатні самотійно здійснювати свої права та виконувати покладені на них обов'язки. Метою інституту опіки та піклування є створення правового середовища, яке гарантує захист життєво важливих інтересів особи, сприяє належному управлінню її майном та ресурсами, а також забезпечує ефективне відстоювання прав у цивільних, адміністративних та соціальних правовідносинах.

Структура та організаційний механізм функціонування органів опіки та піклування є багаторівневими та системними. До неї належать районні державні адміністрації, а також районні державні адміністрації у містах Києві та Севастополі, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських та селищних рад, які наділені повноваженнями щодо призначення опікунів і піклувальників, контролю за їх діяльністю та забезпечення правового захисту підопічних осіб. Особливої уваги заслуговує обов'язок невідкладного повідомлення органів опіки та піклування про осіб, котрі потребують такого захисту, який покладається на всіх без винятку суб'єктів права, яким стала відома інформація про малолітніх, неповнолітніх або повнолітніх осіб, котрі тимчасово або постійно не можуть самостійно реалізовувати свої права та виконувати обов'язки. Ця норма покликана забезпечити оперативне реагування, попередження можливих порушень прав і інтересів підопічних осіб та створення умов для своєчасного призначення опікуна або піклувальника, здатного ефективно представляти інтереси такої особи у правовому полі.

Таким чином, інститут опіки та піклування виступає не лише механізмом захисту у вузькому цивільно-правовому сенсі, а й елементом комплексної системи соціального захисту громадян, гарантією реалізації їхніх конституційних прав та засобом забезпечення безпеки та стабільності у правовідносинах, що охоплюють малолітніх, неповнолітніх та фізичних осіб, які через стан здоров'я або інші обставини не здатні здійснювати свої цивільні права самостійно.

У системі цивільного права інститут опіки та піклування відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав і законних інтересів осіб, які не здатні самостійно

здійснювати свої цивільні права у зв'язку з віком або обмеженнями дієздатності. Зазвичай опіка встановлюється над малолітніми особами, що залишилися без батьків або позбавлені належного піклування з боку батьків чи законних представників, а також над фізичними особами, які визнані судом недієздатними і в силу цього не можуть самостійно здійснювати права та виконувати обов'язки. Натомість піклування застосовується до неповнолітніх громадян, які опинилися у складних життєвих обставинах через відсутність батьківської опіки, а також до фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена законом, що передбачає потребу у додатковому правовому захисті та підтримці з боку держави або призначених законодавством представників.

Для забезпечення максимально ефективного надання такої правової та соціальної підтримки, установа опіки чи піклування здійснюється, як правило, за місцем проживання особи, яка потребує захисту, або за місцем проживання потенційного опікуна чи піклувальника, залежно від практичних і соціально-правових умов. Значна увага законодавця приділяється критеріям вибору кандидатів на роль опікуна чи піклувальника, серед яких ключовою є наявність у фізичної особи повної цивільної дієздатності, що забезпечує її здатність відповідально виконувати покладені на неї функції. Водночас надається перевага родичам підопічного, враховуючи не лише ступінь родинної спорідненості, а й характер та якість міжособистісних стосунків, які забезпечують належний рівень піклування та емоційної підтримки.

Процедура встановлення опіки чи піклування передбачає врахування волевиявлення підопічного

(у випадку можливості його висловлення), а також обов'язкове подання письмової заяви від потенційного опікуна чи піклувальника. При цьому законодавець закріплює принцип пріоритету інтересів підопічного, що проявляється у врахуванні його побажань щодо особи, яка здійснюватиме опіку або піклування, а також у забезпеченні гарантій захисту його прав та майнових інтересів. Такий підхід створює комплексну правову основу для реалізації принципу захисту найуразливіших категорій громадян та сприяє належному функціонуванню інституту опіки та піклування як важливого елементу системи цивільного законодавства та соціального захисту.

Водночас законодавством чітко визначено коло осіб, які не можуть виконувати функції опікуна або піклувальника. Так, виконання цих обов'язків забороняється фізичним особам, котрі були позбавлені батьківських прав і в яких ці права не були поновлені у встановленому законом порядку, оскільки така особа втрачає легітимність представляти інтереси інших громадян у межах цивільних відносин. Крім того, заборона покладається на осіб, поведінка, моральні якості чи особисті інтереси яких прямо суперечать або можуть негативно впливати на права, інтереси та благополуччя фізичної особи, що потребує опіки чи піклування. У цьому випадку призначення такої особи опікуном або піклувальником могло б призвести до порушення принципу пріоритету інтересів підопічного та створити загрозу його життю, здоров'ю або майновим правам.

Особливі правові положення передбачені для фізичних осіб, які перебувають у закладах освіти, закладах охорони здоров'я або соціального захисту населення і

щодо яких не було встановлено опіки або піклування, а також не призначено законного опікуна чи піклувальника. У таких випадках функції опіки та піклування покладаються безпосередньо на відповідний заклад, який здійснює контроль за дотриманням прав, законних інтересів та життєво необхідних потреб підопічного. Це забезпечує правовий захист осіб, котрі через обставини перебування в спеціалізованих установах не мають можливості отримати індивідуальне піклування з боку приватних осіб.

До безпосередніх обов'язків опікуна та піклувальника належить створення належних умов для проживання та побуту підопічного, організація його повноцінного догляду та медичного обслуговування, забезпечення регулярного лікування у разі потреби, а також активна участь у вихованні, навчанні та всебічному розвитку особи, яка перебуває під їх наглядом. Окрім цього, опікуни та піклувальники зобов'язані систематично здійснювати заходи щодо захисту цивільних, майнових та немайнових прав підопічного, включаючи представництво у відносинах із державними органами, організаціями та приватними особами, забезпечуючи дотримання законодавчо закріплених прав та гарантій. Такий комплексний підхід покликаний гарантувати ефективну правову та соціальну підтримку осіб, які через вік, стан здоров'я чи інші обставини не можуть самостійно захищати свої права та інтереси.

Для забезпечення максимальної правової охорони інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб, законодавець встановив ряд обмежень щодо дій осіб, які виконують функції опікунів та піклувальників. Такі обмеження покликані убезпечити підопічних від можливих зловживань та неприємних чи необґрунтованих дій з боку осіб, які

здійснюють опіку чи піклування. Одним із найважливіших аспектів є те, що для вчинення ряду значних правочинів опікуни та піклувальники зобов'язані отримати попередню згоду органу опіки та піклування, що є додатковим механізмом контролю і гарантією дотримання інтересів підопічного.

Зокрема, до таких дій належать: по-перше, відмова від майнових прав підопічного – цей захід є важливим для захисту власності малолітніх або неповнолітніх осіб, адже відмова від прав на майно без згоди органу опіки може призвести до порушення інтересів підопічного, у тому числі у випадках, коли право на майно є важливим для його фінансового чи соціального забезпечення. По-друге, створення письмових зобов'язань від імені підопічного потребує особливої уваги та контролю, оскільки це може накладати обов'язки, які не завжди відповідають інтересам малолітньої чи неповнолітньої особи. Діяти в межах таких обов'язків опікун чи піклувальник може лише після отримання офіційної згоди органів опіки. По-третє, вчинення правочинів, які потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації, зокрема укладення договорів на відчуження, поділ або обмін житлового майна, включаючи квартири, житлові будинки, а також укладення угод, що стосуються іншого майна значної вартості, вимагає наявності чіткої юридичної перевірки на предмет відповідності таких угод інтересам підопічного. У таких випадках нотаріальне посвідчення та реєстрація угод не лише є необхідними правовими процедурами, а й забезпечують додатковий контроль за тим, щоб права малолітніх чи неповнолітніх осіб не були порушені внаслідок непередуманих чи нечесних дій опікуна чи піклувальника.

Такий механізм погодження дій з органами опіки та піклування забезпечує важливу функцію захисту інтересів осіб, які через свій вік або стан здоров'я не можуть самостійно захищати свої майнові та немайнові права. Згода органу опіки виступає додатковим інструментом правового контролю, що допомагає запобігти можливим зловживанням та забезпечити законність у здійсненні правочинів, які можуть мати суттєві наслідки для підопічного.

Отже, інститут опіки та піклування виступає невід'ємним елементом системи цивільного права, покликаним гарантувати всебічний захист прав і законних інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх осіб, які через вік або стан здоров'я тимчасово чи постійно не можуть самостійно реалізовувати свої цивільні права та виконувати обов'язки. Законодавчо встановлені механізми призначення опікунів та піклувальників, суворі вимоги щодо їх компетентності, а також обмеження щодо вчинення ними окремих правочинів і необхідність попередньої згоди органу опіки та піклування забезпечують високий рівень захисту підопічних, мінімізують ризики зловживань та сприяють реалізації принципу верховенства права в цивільних відносинах.

Особливу значущість набуває системний підхід до організації функцій опіки та піклування, який передбачає координацію діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, навчальних, медичних та соціальних установ, а також забезпечує комплексну підтримку підопічного у майнових, особистих та соціально-побутових питаннях. Важливим аспектом є визначення критеріїв правомочності опікунів та піклувальників, зокрема їх цивільної дієздатності та відсутності конфлікту інтересів, що гарантує належне здійснення їх функцій.

Таким чином, опіка та піклування у цивільному праві не лише сприяють захисту найбільш уразливих категорій громадян, але й виконують превентивну роль щодо попередження порушень їх прав, сприяють правовій стабільності та соціальній справедливості, закладаючи основу для формування ефективної, правомірної та соціально орієнтованої моделі взаємовідносин між державою, громадянами та суспільством.

Підсумовуючи все викладене вище у цьому розділі, вважаємо за необхідне підсумувати, що, фізичні особи представляють собою фундаментальний та центральний елемент системи цивільного права, будучи ключовими суб'єктами цивільних правовідносин, наділеними комплексом правових характеристик, що включають правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Цей комплекс дозволяє фізичній особі не лише набувати цивільних прав і виконувати обов'язки, а й здійснювати юридично значущі дії, спрямовані на реалізацію своїх інтересів та захист від порушень прав іншими суб'єктами. При цьому законодавець, усвідомлюючи соціально-психологічні та вікові особливості розвитку людини, закріплює диференційовані рівні цивільної дієздатності – часткову, неповну та повну, що створює правову основу для захисту прав малолітніх, неповнолітніх та осіб, які за станом здоров'я чи інших об'єктивних обставин тимчасово або постійно не можуть самотійно реалізовувати свої цивільні права та виконувати відповідні обов'язки. Такий підхід забезпечує баланс між можливістю самотійного здійснення прав та обов'язків фізичними особами й необхідністю державного втручання для гарантування захисту їх правових та соціальних інтересів.

Окрему правову та практичну значимість має регламентація правового статусу фізичних осіб у випадках безвісної відсутності, зникнення за особливих обставин або констатації смерті, що детально врегульована положеннями Цивільного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та спеціальними законами. Встановлення такого статусу не лише формує правову визначеність для органів державної влади та органів місцевого самоврядування, але й є критично важливим для реалізації майнових, особистих, соціальних прав і законних інтересів як самих фізичних осіб, так і членів їх сімей, що забезпечує ефективне управління їх майном, виконання обов'язків та здійснення соціального захисту до моменту встановлення остаточного правового статусу.

Отже, фізичні особи, як суб'єкти цивільного права, виступають базовим ядром цивільних правовідносин, оскільки саме на них покладається реалізація широкого спектру прав і обов'язків, передбачених законодавством. Система правового регулювання їх правоздатності та дієздатності створює комплексну основу для поєднання індивідуальної свободи з суспільними інтересами, формування правової відповідальності та забезпечення ефективного захисту найуразливіших категорій громадян. Вона дозволяє забезпечити не лише юридичну самостійність фізичної особи у цивільному обігу, але й гарантує державний контроль та супровід у тих випадках, коли самостійна реалізація прав і виконання обов'язків є неможливою, що є ключовим для підтримки стабільності та передбачуваності цивільних відносин у суспільстві.

3.2.Юридичні особи

Відповідно до частини першої статті 80 Цивільного кодексу України, юридичною особою визнається організація, яка утворена та зареєстрована у порядку, визначеному законом. За загальним підходом кожна юридична особа характеризується сукупністю ідентифікаційних ознак.

1. *Організаційна єдність* виявляється у сталості внутрішніх зв'язків між учасниками, існуванні впорядкованої структури та розмежуванні управлінських функцій. Юридична особа функціонує як цілісна система, що має чітко окреслену мету діяльності та завдання. Вона наділена органами управління, компетенція та порядок діяльності яких визначаються установчими документами, статутом або актом відповідного державного органу у випадку створення публічної юридичної особи. Закон встановлює обов'язкові вимоги щодо внутрішньої організації окремих видів юридичних осіб. Так, згідно зі статтею 97 Цивільного кодексу України управління товариством здійснюється його органами, зокрема вищим органом у формі загальних зборів учасників та виконавчим органом, якщо інше прямо не передбачене законом. Така модель забезпечує організаційно-правову цілісність товариства та передбачає дворівневу систему управління.

2. *Майнова відокремленість* означає наявність у юридичної особи власного майна, що належить їй на праві власності або на іншій правовій підставі, наприклад, на праві користування чи іншому спеціальному титулі, встановленому законом для активів, які не підлягають приватизації. Це майно є відмежованим від активів засновників, учасників чи інших суб'єктів і становить матеріальну основу для реалізації статутних цілей та

провадження господарської чи іншої діяльності. Для приватних підприємств, господарських товариств і кооперативів типовим є володіння майном на праві власності, що включає повноваження володіння, користування та розпорядження. Натомість державні й комунальні підприємства або установи можуть отримувати майно у користування чи управління на підставах, передбачених законодавством, при цьому власником відповідних активів залишається держава або територіальна громада. Такий механізм гарантує юридичній особі самотійність у використанні майна для виконання своїх функцій і водночас забезпечує її спроможність відповідати за зобов'язаннями в межах наявних активів, що є необхідною умовою участі в цивільному обороті.

3. *Цивільна правоздатність і дієздатність* юридичної особи полягають у можливості від власного імені набувати права та обов'язки, укладати договори й виконувати зобов'язання. Її самотійна участь у цивільних правовідносинах засвідчує статус незалежного суб'єкта права. Індивідуалізація здійснюється через найменування, яке відображає організаційно-правову форму та характер діяльності і дозволяє ідентифікувати суб'єкта у правовідносинах. Найменування закріплюється в установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру, що забезпечує його правову охорону та відмежування від інших учасників цивільного обігу.

4. *Самотійна майнова відповідальність* впливає з майнової відокремленості та участі юридичної особи в обігу від власного імені. Відповідно до статті 96 ЦК України вона відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном, а засновники чи учасники, як правило, не несуть відповідальності за борги організації,

якщо інше не встановлено законом або установчими документами. Разом із тим цей принцип має певні особливості. Він не поширюється на правовідносини, що виникли до державної реєстрації, – у таких випадках відповідальність покладається на засновників. Якщо після реєстрації відповідний орган юридичної особи схвалює дії засновників, відповідальність переходить до неї; однак рішення органу, який не мав належних повноважень, юридичних наслідків не створює. Для установ, що фінансуються державою, обсяг відповідальності обмежується коштами, які перебувають в їх оперативному управлінні, а за їх недостатності субсидіарну відповідальність несе власник.

5. *Процесуальна правосуб'єктність*, тобто можливість виступати позивачем або відповідачем у суді, є конкретним проявом її правового статусу та способом захисту інтересів. Усі перелічені ознаки перебувають у взаємному зв'язку: майнова база зумовлює господарську самостійність і відповідальність; відповідальність, своєю чергою, забезпечує реальність прав та обов'язків; організаційна єдність формує цілісність суб'єкта. Хоча кожна ознака має однакову практичну вагу, особлива увага законодавця приділяється саме організаційній єдності як підґрунтя існування юридичної особи.

Головними завданнями функціонування юридичних осіб є юридичне оформлення колективних інтересів від імені одного суб'єкта, концентрація та управління капіталом, мінімізація підприємницького ризику завдяки самостійній відповідальності, а також забезпечення механізмів саморегуляції у сфері господарювання.

Цивільна правоздатність юридичної особи визначається статтею 91 Цивільного кодексу України. Вона означає здатність бути носієм цивільних прав та обов'язків, аналогічних тим, що притаманні фізичним особам, за винятком прав, які за своєю природою можуть належати лише людині. Загальне правило передбачає універсальний характер правоздатності, а її обмеження можливе виключно на підставі судового рішення. Водночас для здійснення окремих видів діяльності законом може вимагатися отримання спеціального дозволу (ліцензії). Правоздатність виникає з моменту державної реєстрації юридичної особи та припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Разом із тим універсальність правоздатності має відносний характер. У низці випадків вона набуває спеціального змісту. Окремі суб'єкти господарювання, зокрема ті, що діють у банківській, страховій або туристичній сферах, можуть провадити діяльність лише в межах чітко визначених напрямів, що надає їх правоздатності спеціального характеру.

Спеціальна правоздатність властива також непідприємницьким юридичним особам – установам та непідприємницьким товариствам, які створюються для досягнення конкретної мети. Надання їм універсальної правоздатності суперечило б їх функціональному призначенню. Наприклад, релігійні організації здійснюють діяльність винятково з метою задоволення релігійних потреб і пов'язаних із ними інтересів, що визначає обсяг їх прав.

Надання непідприємницьким організаціям права здійснювати підприємницьку діяльність не означає автоматичного набуття ними універсальної правоздатності.

По-перше, не всі такі організації можуть реалізовувати підприємницьку діяльність на практиці. По-друге, навіть у разі її здійснення вона повинна відповідати цілям створення юридичної особи, а отримані доходи спрямовуються виключно на забезпечення її статутної діяльності та розвитку і не розподіляються між засновниками чи учасниками.

Таким чином, обсяг цивільної правоздатності визначається установчими документами. Комерційні юридичні особи, якщо їхні документи не містять вичерпного переліку дозволених видів діяльності, вправі здійснювати будь-яку діяльність, що не заборонена законом. У разі встановлення чітких обмежень вони набувають спеціальної правоздатності й не можуть виходити за її межі, а правочини, укладені з перевищенням визначених повноважень, підлягають визнанню недійсними.

Цивільна дієздатність юридичної особи полягає в тому, що вона набуває та реалізує права і обов'язки через свої органи, які діють відповідно до закону та установчих документів. Саме органи формують і виражають волю юридичної особи у зовнішніх правовідносинах. Водночас у передбачених законом випадках реалізація дієздатності може здійснюватися й іншими особами, зокрема учасниками, що передбачено частиною другою статті 92 Цивільного кодексу України. Крім того, юридична особа бере участь у цивільному обороті через своїх працівників, дії яких визнаються діями самої організації.

Відповідно до частини третьої статті 92 Цивільного кодексу України особи, уповноважені управляти справами юридичної особи та представляти її інтереси, зобов'язані діяти добросовісно й розумно, застосовуючи всі законні

засоби для захисту її інтересів, та не перевищувати наданих повноважень.

Сучасне законодавство закріплює за юридичними особами не лише майнові, а й немайнові права. Вони мають право на недоторканність ділової репутації, таємницю кореспонденції, доступ до інформації та інші права, які за своєю природою можуть їм належати. Захист таких прав у випадках поширення недостовірної інформації, у тому числі щодо можливих корупційних правопорушень, здійснюється в обсязі, співмірному із захистом прав фізичних осіб.

Засоби індивідуалізації юридичної особи становлять систему ознак, що дозволяють чітко відмежувати одного суб'єкта від інших у цивільному обігу та забезпечити правову визначеність.

1. *Найменування* включає вказівку на організаційно-правову форму та власну назву. Воно може містити додаткові відомості про сферу діяльності. Назва фіксується в установчих документах і вноситься до державного реєстру, має бути унікальною, допускається також скорочений варіант. Підприємницькі товариства можуть мати комерційне (фірмове) найменування, що підлягає правовій охороні за умови відсутності введення в оману.

2. *Місцезнаходження* – це адреса здійснення основної діяльності або розташування офісу управління, що має значення для визначення юрисдикції, листування та виконання зобов'язань.

3. *Публічні ідентифікаційні ознаки* – це реєстраційні та статистичні коди, податкові номери й інші унікальні цифрові позначення, що забезпечують ідентифікацію в державних реєстрах.

4. *Комунікаційні реквізити* – поштова адреса, електронна пошта, доменне ім'я, електронний підпис тощо, які забезпечують взаємодію з контрагентами та органами влади.

5. *Майнові ідентифікаційні дані* – банківські рахунки, інформація про цінні папери, об'єкти нерухомості.

6. *Знаки для товарів і послуг* – словесні, зображувальні чи комбіновані позначення, що вирізняють товари або послуги конкретного суб'єкта.

7. *Печатка* – хоча її використання не є обов'язковим, вона традиційно підтверджує автентичність документів разом із підписом уповноваженої особи.

У сукупності ці засоби формують комплексний правовий образ юридичної особи, сприяють стабільності цивільного обороту та забезпечують належний рівень правової визначеності для самої організації та її контрагентів.

Створення юридичної особи передбачає формування її установчої основи. З цією метою учасники (засновники) готують *установчі документи*, які оформлюються у письмовій формі та підписуються всіма засновниками, якщо інше не встановлено законом. Юридична особа приватного права може утворюватися і функціонувати на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, який після його схвалення учасниками набуває статусу установчого документа конкретної юридичної особи. Водночас засновники (учасники) юридичної особи, що діє на підставі модельного статуту, вправі у передбаченому законом порядку затвердити власний статут і здійснювати діяльність уже на його основі.

У загальному установчим документом товариства виступає статут, який затверджується його учасниками, або засновницький договір, укладений між ними, якщо інше прямо не передбачено законом. Якщо товариство створюється однією особою, воно здійснює діяльність на підставі статуту, що затверджується таким одноосібним засновником. Водночас установа утворюється шляхом прийняття індивідуального чи спільного установчого акта, складеного засновником або кількома засновниками; при цьому відповідний установчий акт може бути включений до змісту заповіту. До державної реєстрації установи такий акт, прийнятий однією чи кількома особами, може бути відкликаний засновником або засновниками.

Незалежно від організаційно-правового різновиду, кожна юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації, а відомості про неї підлягають внесенню до єдиного державного реєстру, відкритого для загального доступу (зокрема, дані щодо організаційно-правової форми, найменування, місцезнаходження, органів управління, філій і представництв, мети діяльності установи та інші передбачені законом відомості).

Державна реєстрація юридичних осіб в Україні проводиться відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» та повністю інтегрована з електронними сервісами. Процес створення юридичної особи розпочинається з ухвалення засновниками рішення про її утворення, в якому визначаються найменування, місцезнаходження, склад учасників, порядок формування статутного капіталу, система органів управління та інші

установчі положення. Для більшості організаційно-правових форм, зокрема товариства з обмеженою відповідальністю, статут може бути розроблений у довільній редакції або оформлений шляхом приєднання до модельного статуту, що спрощує процедуру створення. Одночасно засновники зобов'язані підготувати та подати інформацію про кінцевих бенефіціарних власників і структуру власності, оскільки надання таких відомостей є обов'язковою складовою державної реєстрації.

Після підготовки документів вони подаються державному реєстратору через ЦНАП, нотаріуса або в електронній формі через портал «Дія». Електронна реєстрація є найбільш поширеною, оскільки дозволяє подати документи онлайн, підписавши їх кваліфікованим електронним підписом кожного засновника. У складі подання містяться заява встановленої форми, рішення про створення юридичної особи, статут (якщо не використовується модельний), відомості про бенефіціарів та структура власності, а в разі подання документів представником – також довіреність. Закон передбачає спрощений порядок розгляду документів: за відсутності недоліків реєстрація проводиться в день подання або не пізніше ніж протягом 24 годин, не рахуючи вихідних та святкових днів. Електронна реєстрація через «Дію» зазвичай відбувається протягом кількох годин.

Строки реєстрації прямо залежать від коректності поданих документів. Якщо реєстратор виявляє невідповідності, документи повертаються для усунення недоліків без винесення формальної відмови. Після внесення запису до Єдиного державного реєстру юридична особа автоматично отримує код ЄДРПОУ і в той самий момент стає на облік у

податкових органах, органах статистики та Пенсійному фонді, що усуває необхідність додаткових звернень. Усі післяреєстраційні дії, включаючи відкриття банківського рахунку, подання заяви про обрану систему оподаткування чи реєстрацію платником ПДВ, проводяться засновниками самостійно вже після фактичного створення юридичної особи.

Оплата за реєстрацію залежить від способу подання документів: у паперовій формі справляється адміністративний збір у розмірі близько 0,3 прожиткового мінімуму станом на день подання, тоді як електронна реєстрація є безоплатною. Окремо сплачуються послуги нотаріуса, якщо документи подаються через нього. Законодавство 2024–2025 років посилює цифровізацію процесу, передбачає автоматизовану перевірку відомостей, у тому числі санкційних списків і даних щодо реального контролю, спрощує структуру необхідних документів та впроваджує оновлені вимоги до підтвердження інформації про кінцевих бенефіціарів. У сукупності це забезпечує значне спрощення, прискорення та уніфікацію процедури державної реєстрації юридичних осіб.

Кожна юридична особа вправі створювати відокремлені підрозділи, зокрема *філій* та *представництва*. Зокрема, філією визнається відокремлений структурний підрозділ юридичної особи, який знаходиться поза межами її місцезнаходження та виконує всі або частину її функцій, тоді як представництвом є відокремлений підрозділ, що також розташований поза місцезнаходженням юридичної особи, однак здійснює виключно представництво та забезпечує захист її інтересів. Незважаючи на те, що інформація про філії та представництва підлягає внесенню до Єдиного

державного реєстру, такі підрозділи не набувають статусу юридичної особи, наділяються майном тієї юридичної особи, яка їх створила, та функціонують на підставі затвердженого нею положення.

Здійснення управління юридичною особою відбувається через систему її органів. Зазвичай до них відносяться загальні збори учасників та виконавчий орган, якщо інше не передбачено законодавством. Загальні збори уповноважені приймати рішення з будь-яких питань діяльності товариства, включаючи й ті, що віднесені до компетенції інших органів, у межах і порядку, визначених законом та установчими документами. Саме загальні збори на практиці ухвалюють рішення про формування виконавчого органу, визначають його персональний склад і встановлюють обсяг наданих йому повноважень. Особливістю є правило, відповідно до якого під час прийняття загальними зборами рішення щодо вчинення правочину учасником товариства такий учасник позбавляється права голосу з цього питання. Виняток становлять товариства з одним учасником.

Загалом порядок скликання загальних зборів визначається установчими документами товариства, однак учасники, яким належить не менше десяти відсотків голосів, мають право вимагати їх скликання.

Формування управлінської структури товариства на практиці здійснюється шляхом прийняття відповідних рішень загальними зборами учасників, якими створюється виконавчий орган та визначаються його склад і компетенція. Такий орган може бути одноособовим або колегіальним, а повноваження його членів можуть бути припинені у будь-який момент чи вони можуть бути тимчасово відсторонені від виконання своїх функцій.

Щодо установ, то для цього виду юридичних осіб обов'язковим є створення правління, діяльність якого перебуває під контролем наглядової ради.

Стосовно класифікації юридичних осіб, залежно від обраного критерію, вони можуть бути систематизовані за окремими підвидами. Зокрема, за способом створення юридична особа може утворюватися шляхом об'єднання осіб та (або) майна. З огляду на порядок утворення розрізняють юридичних осіб приватного права, які створюються на підставі установчих документів, у тому числі модельного статуту, та юридичних осіб публічного права, що виникають на підставі розпорядчого акта Президента України, органу державної влади органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

За організаційно-правовими формами юридичні особи поділяються на товариства та установи. **Товариствами** є організації, створені шляхом об'єднання осіб, які мають право участі в такому товаристві, при цьому вони поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Установами визнаються організації, створені однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні ними, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення визначеної засновниками мети за рахунок цього майна.

Підприємницькі товариства, що здійснюють господарську діяльність з метою отримання прибутку та його подальшого розподілу між учасниками, можуть створюватися виключно у формі господарських товариств (повного, командитного, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства), а також виробничих або сільськогосподарських кооперативів

та їх об'єднань, які функціонують з метою одержання прибутку. **Непідприємницькими є товариства**, що не мають на меті розподіл прибутку між учасниками. Водночас такі товариства, як і установи, можуть поряд із основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо це не заборонено законом і якщо така діяльність відповідає меті їх створення та сприяє її досягненню.

Господарські товариства є традиційною формою здійснення підприємницької діяльності в Україні із застосуванням конструкції юридичної особи. Їх характерною ознакою є поділ статутного (складеного) капіталу на частки між учасниками.

Учасниками господарського товариства відповідно до ЦК України можуть бути фізичні та юридичні особи. Закон України «Про господарські товариства» також визначає, що засновниками та учасниками можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи та міжнародні організації, якщо інше не передбачено законом.

Фізична особа може набути статусу учасника (засновника) господарського товариства з чотирнадцяти років, однак укладення договорів, пов'язаних із реалізацією такого статусу, здійснюється за згодою батьків, усиновлювачів або піклувальників.

Учасником господарського товариства (за винятком повного і командитного) може бути одна особа. Поява товариств з одним учасником обумовлена розвитком ринкових відносин та тенденцією до концентрації часток (акцій) в одних руках, що фактично замінило інститут приватного підприємства. У праві Європейського Союзу

такі товариства закріплені відповідними директивами, а нині вони дозволені законодавством багатьох держав. У вітчизняному праві ця можливість передбачена нормами ЦК та ГК України. При цьому на такі товариства поширюються загальні правила щодо органів управління, що на практиці може породжувати складнощі, зокрема щодо формального скликання загальних зборів.

Господарські товариства функціонують у формах: повного, командитного, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю та акціонерного товариства. У науковій доктрині традиційним є поділ їх на об'єднання осіб та об'єднання капіталів, що має теоретичне значення.

1. Повним, згідно ст. 119 ЦК України: «повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить».

Нормативне визначення правового статусу повного товариства та особливостей його діяльності ґрунтується на загальних положеннях законодавства про юридичних осіб і господарські товариства з урахуванням специфіки, що впливає з особливого становища його учасників та характеру їх відповідальності за зобов'язаннями товариства. Спеціальне регулювання міститься у статтях 119–132 Цивільного кодексу України та статтях 66–74 Закону України «Про господарські товариства».

Відповідно до частини першої статті 119 ЦК України, повним визнається товариство, учасники якого на підставі укладеного між ними договору здійснюють

підприємницьку діяльність від імені товариства та несуть солідарну додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями всім майном, що їм належить.

Створення повного товариства однією особою не допускається, а кожна особа має право бути учасником лише одного повного товариства. Така заборона зумовлена особливим характером відповідальності його учасників і спрямована на забезпечення належного рівня гарантій для кредиторів.

Вимоги до найменування повного товариства передбачають обов'язкове зазначення імен (найменувань) усіх його учасників або імені (найменування) одного чи кількох учасників із додаванням слів «і компанія» та обов'язковим зазначенням організаційно-правової форми – «повне товариство». Єдиним установчим документом є засновницький договір, який укладається засновниками до моменту державної реєстрації товариства.

Закон не встановлює вимог щодо мінімального розміру складеного капіталу повного товариства, що пояснюється особливістю його правової природи – покладенням на учасників додаткової відповідальності за зобов'язаннями товариства всім їхнім майном, на яке може бути звернене стягнення.

Організація управління повним товариством базується на принципі спільного волевиявлення його учасників і, як правило, передбачає прийняття рішень одностайно. Водночас засновницький договір може встановлювати випадки, коли рішення приймаються більшістю голосів. Якщо інше не визначено установчим документом, кожен учасник має один голос, що підкреслює персональний характер участі у цій формі господарювання.

Суттєвою особливістю правового статусу учасника є його право виступати від імені товариства. Засновницький договір може передбачати як спільне ведення справ усіма учасниками з обов'язковою однотайністю щодо правочинів, так і покладення відповідних повноважень на окремих учасників. При цьому у взаєминах із третіми особами товариство не має права посилається на внутрішні обмеження повноважень, встановлені договором, за винятком випадків, коли буде доведено, що контрагент знав або повинен був знати про відсутність у конкретного учасника повноважень діяти від імені товариства.

Прибуток і збитки розподіляються між учасниками, як правило, пропорційно їх часткам у складеному капіталі, якщо інше не передбачено засновницьким договором або окремою домовленістю між ними.

Окрім спільного здійснення управління, визначальною рисою повного товариства є особливий характер відповідальності його учасників. Частина перша статті 119 ЦК України встановлює, що вони солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства всім належним їм майном. Якщо кредитори не можуть задовольнити свої вимоги за рахунок майна товариства, вони вправі звернутися з вимогою до його учасників (ч. 1 ст. 124, абз. 2 ч. 2 ст. 619 ЦК України).

Як самостійний суб'єкт цивільних правовідносин, повне товариство насамперед відповідає за своїми зобов'язаннями власним майном. Лише у випадку недостатності цього майна для повного задоволення вимог кредиторів виникає підстава для пред'явлення вимог до учасників. Водночас законодавство не містить чіткого визначення поняття «недостатність майна», що породжує

практичні труднощі щодо визначення моменту, з якого кредитор може реалізувати право на звернення до учасників – чи з моменту очевидності фінансової неспроможності товариства, чи лише після спливу строку виконання зобов'язання. Невизначеність відповідних формулювань об'єктивно ускладнює правозастосування.

Для виникнення субсидіарного обов'язку не має значення ні участь конкретного учасника у створенні боргу, ні час його вступу до товариства – до чи після виникнення відповідного зобов'язання. Більше того, відповідно до частини третьої статті 124 ЦК України, можливість притягнення до відповідальності зберігається протягом трьох років з дня затвердження звіту про діяльність товариства за рік, у якому учасник вибув. Така відповідальність є необмеженою за розміром і покладається на все майно учасника, на яке може бути звернене стягнення. Солідарний характер відповідальності означає, що кредитор має право звернути вимогу як до будь-кого з учасників у повному або частковому обсязі, так і до всіх одночасно – на власний розсуд.

Припинення повного товариства відбувається на загальних підставах, передбачених статтею 110 ЦК України, а також у разі зменшення кількості учасників до одного. У такому випадку єдиний учасник зобов'язаний протягом шести місяців перетворити товариство на інше господарське товариство в установленому порядку.

Учасник товариства, створеного на невизначений строк, має право вийти з нього у будь-який час за умови завчасного повідомлення та нотаріального посвідчення відповідної заяви. Достроковий вихід із товариства, заснованого на визначений строк, допускається лише за

наявності поважних причин. Крім того, засновницький договір може передбачати можливість виключення учасника у разі систематичного невиконання або неналежного виконання обов'язків чи перешкоджання досягненню цілей товариства.

У разі припинення участі особа має право на отримання вартості частини майна товариства, пропорційної її частці у складеному капіталі, якщо інше не передбачено договором. Передача частки або її частини іншому учаснику чи третій особі допускається лише за згодою інших учасників.

Отже, повним є товариство, учасники якого здійснюють підприємницьку діяльність від його імені на підставі договору та солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність усім своїм майном. Ця організаційно-правова форма, як і командитне товариство, вирізняється відносною простотою управління та безпосередньою участю учасників у веденні справ, що сприяє формуванню ділової репутації відкритого й добросовісного суб'єкта господарювання. Водночас необмежена відповідальність учасників часто сприймається як недостатньо компенсована перевагами такої форми господарювання, унаслідок чого вона застосовується порівняно рідко, за винятком випадків, коли її використання прямо передбачене законодавством для здійснення окремих видів діяльності.

2. Командитне товариство. Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства,

у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства (ст. 133 ЦК України). Подібне визначення міститься і в статті 75 Закон України «Про господарські товариства». Спеціальні норми, що регламентують особливості правового статусу та функціонування командитних товариств, закріплені у статтях 133–139 ЦК України та статтях 75–83 зазначеного Закону.

Своєрідність командитного товариства зумовлена його двокомпонентною структурою, оскільки воно поєднує дві категорії учасників із різним обсягом прав і відповідальності: повних учасників та вкладників. Подібність до повного товариства простежується у наявності повних учасників, які ведуть справи товариства, виступають від його імені у цивільному обороті та відповідають за його боргами усім своїм майном. Водночас наявність вкладників, відповідальність яких обмежена розміром внесених ними вкладів, наближує цю організаційно-правову форму до товариства з обмеженою відповідальністю. Частина третя статті 133 ЦК України передбачає застосування до командитного товариства норм, що регулюють діяльність повного товариства, а стаття 135 ЦК України поширює положення щодо статусу та відповідальності учасників повного товариства на повних учасників командитного товариства.

Командитне товариство не може бути засноване однією особою. Закон встановлює, що особа має право бути повним учасником лише в одному командитному товаристві, а також забороняє поєднання статусу повного учасника і вкладника в межах одного товариства. Крім того, передбачено обмеження щодо сукупного розміру

вкладів вкладників: він не може перевищувати 50 відсотків складеного капіталу, що забезпечує збереження персоніфікованого характеру управління.

Відповідно до частини третьої статті 134 ЦК України, якщо внаслідок виходу, виключення чи відчуження часток у товаристві залишається лише один повний учасник, засновницький договір підлягає заміні одноособовою заявою, підписаною цим учасником. Аналогічна конструкція застосовується й у разі первісного створення товариства одним повним учасником – у такому випадку установчим документом є меморандум (одноособова заява), який має містити всі передбачені законом відомості.

Як і у випадку з повним товариством, закон не визначає мінімального розміру складеного капіталу. Найменування командитного товариства повинно містити імена (найменування) всіх повних учасників або ім'я (найменування) хоча б одного з них із додаванням слів «і компанія» та обов'язковим зазначенням організаційно-правової форми – «командитне товариство». Така вимога спрямована на забезпечення прозорості та інформування контрагентів про осіб, які здійснюють управління і несуть субсидіарну відповідальність.

Командитне товариство створюється та діє на підставі засновницького договору, що визначає правове становище повних учасників і вкладників, порядок управління та інші істотні умови діяльності. Управління здійснюється повними учасниками за спільною згодою, якщо інше не передбачено договором. Установчий документ може визначати прийняття рішень більшістю голосів; кожен повний учасник, якщо інше не встановлено, має один голос. Вкладники не беруть участі в управлінні,

не можуть заперечувати проти дій повних учасників і вправі діяти від імені товариства лише на підставі довіреності. Разом з тим кожен учасник, незалежно від наявності повноважень на ведення справ, має право ознайомлюватися з документацією товариства, а будь-які обмеження цього права є нікчемними (ст. 121 ЦК України).

Відповідно до статті 78 Закону «Про господарські товариства», вкладник набуває статусу шляхом внесення грошових або майнових внесків. Згідно зі статтею 79 Закону та частиною другою статті 137 ЦК України вкладник має право на отримання частини прибутку пропорційно своїй частці, може діяти від імені товариства за довіреністю, користується переважним правом на придбання відчужуваної частки іншого вкладника, має право на першочергове повернення внеску при ліквідації, ознайомлення з річними звітами та балансами, вихід після завершення фінансового року з отриманням свого внеску, а також передачу своєї частки іншому вкладнику чи третій особі з повідомленням товариства. Засновницький договір може передбачати й додаткові права вкладників. Вкладник зобов'язаний внести вклад у складений капітал, що підтверджується свідоцтвом про участь.

Стаття 80 Закону визначає обов'язок вкладників вносити вклади та додаткові внески у порядку й розмірах, установлених договором. Загальна сума їхніх часток не може перевищувати половини майна товариства, визначеного установчим документом. Складений капітал підлягає повній сплаті протягом першого року з дня державної реєстрації.

Прибуток, якщо інше не встановлено договором, розподіляється між повними учасниками та вкладниками пропорційно їх часткам у складеному капіталі.

У разі недостатності майна товариства для задоволення вимог кредиторів додаткова (субсидіарна) солідарна відповідальність покладається на повних учасників і реалізується за рахунок усього їхнього майна. На них поширюються ті самі правила, що і на учасників повного товариства. Вкладники ж не несуть додаткової відповідальності та ризикують лише внесеними коштами. Водночас закон передбачає окремі випадки їхньої відповідальності: якщо вкладник уклав правочин від імені товариства без повноважень і товариство згодом його схвалило, він звільняється від відповідальності; якщо ж схвалення не відбулося, вкладник відповідає перед третіми особами усім своїм майном; у разі невнесення вкладу він несе відповідальність перед товариством на умовах договору.

Припинення участі в командитному товаристві можливе у випадках, визначених законом або установчими документами: смерть чи оголошення померлим за відсутності спадкоємців, визнання безвісно відсутнім, ліквідація юридичної особи-учасника, банкрутство, визнання недієздатним або обмежено дієздатним, примусова реорганізація, а також звернення стягнення на частку учасника.

Згідно зі статтею 71 Закону, учасник товариства, створеного на невизначений строк, має право вийти з нього у будь-який час за умови попередження не пізніше ніж за три місяці. Якщо товариство створене на визначений строк, вихід можливий лише з поважних причин і за умови повідомлення не пізніше ніж за шість місяців; підпис на заяві підлягає нотаріальному засвідченню. У разі збереження товариства учаснику виплачується вартість його внеску відповідно до балансу на день виходу.

Спеціальною підставою припинення командитного товариства є вибуття всіх повних учасників. Якщо ж припиняють участь усі вкладники, товариство підлягає ліквідації, проте повні учасники можуть ухвалити рішення про зміну організаційно-правової форми, зокрема про перетворення його на повне товариство.

Кошти товариства, включаючи суми від реалізації майна під час ліквідації, після розрахунків із працівниками, банками, бюджетом та іншими кредиторами спрямовуються насамперед на повернення внесків вкладникам, а залишок розподіляється між повними учасниками. Якщо наявних коштів недостатньо, вони розподіляються між вкладниками пропорційно їх часткам.

На вимогу учасника та за згодою товариства вклад може бути повернутий як у грошовій, так і в натуральній формі повністю або частково. Особі, яка вибула, виплачується належна частина прибутку за відповідний рік. Майно, передане товариству лише для користування, повертається в натурі без компенсації.

Отже, командитне товариство — це об'єднання, у якому поєднуються повні учасники, що здійснюють управління та несуть необмежену субсидіарну відповідальність, і вкладники, які ризикують лише внесеними коштами та не беруть участі в управлінні (ст. 133 ЦК України). Його функціонування зумовлене поєднанням у межах однієї юридичної особи різних за обсягом прав і відповідальності категорій учасників. Незважаючи на переважання в сучасній практиці товариств з обмеженою відповідальністю, командитні товариства зберігають потенціал як форма об'єднання капіталу й підприємницької ініціативи, що ґрунтується на довірі між учасниками та забезпечує активну участь у цивільному обороті.

3. Товариство з обмеженою відповідальністю.

Домінування товариств з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) у системі суб'єктів господарювання України пояснюється сукупністю організаційно-правових переваг цієї форми, насамперед відносною простотою заснування та державної реєстрації, а також відсутністю законодавчо встановленої вимоги щодо формування значного стартового капіталу. Такі характеристики створюють умови для об'єднання майнових та інших ресурсів кількох осіб і водночас дозволяють кожному учаснику мінімізувати підприємницькі ризики, обмежуючи їх розміром внеску до статутного капіталу.

Масштабне оновлення корпоративного законодавства, потреба в якому була очевидною з огляду на тривале застосування норм 90-х років ХХ століття, що вже не відповідали сучасним економічним реаліям і стримували розвиток бізнесу, безпосередньо вплинуло і на правове регулювання діяльності товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю. 6 лютого 2018 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», який набрав чинності 17 червня 2018 року (за винятком частини другої статті 23, що почала діяти з 17 червня 2019 року). Із введенням цього Закону припинили застосовуватися положення Закону України «Про господарські товариства» та норми Цивільного кодексу України у частині регулювання діяльності товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю.

Чинний Закон не містить легального визначення ані товариства з обмеженою відповідальністю, ані товариства з додатковою відповідальністю, проте детально регламентує

особливості їх утворення, функціонування та припинення, що дозволяє виокремити основні кваліфікуючі ознаки цих організаційно-правових форм. Так, передбачено, що у разі створення товариства кількома особами вони можуть укласти письмовий договір про створення товариства для врегулювання взаємовідносин між собою (ч. 2 ст. 10), що свідчить про можливість заснування ТОВ як однією особою, так і кількома засновниками, і є позитивною характеристикою цієї форми. Крім того, статутний капітал формується з номінальної вартості часток учасників (ч. 1 ст. 12), що зумовлює його поділ на частки. Водночас учасники, які не внесли свої вклади повністю, відповідають солідарно за зобов'язаннями товариства в межах вартості невнесеної частини вкладу (ст. 2), що підтверджує самостійну майнову відповідальність товариства та відсутність субсидіарної відповідальності учасників за його борги.

Таким чином, товариство з обмеженою відповідальністю можна охарактеризувати як господарське товариство, статутний капітал якого розподілений на частки між учасниками та формується шляхом об'єднання їх майна, при цьому учасники не відповідають за зобов'язаннями товариства, а несуть ризик лише в межах внесених ними вкладів.

Попередня редакція Закону України «Про господарські товариства» встановлювала обмеження максимальної кількості учасників ТОВ – до 100 осіб. У разі перевищення цього показника товариство протягом року мало бути перетворене на публічне акціонерне товариство, а за невиконання цієї вимоги – підлягало ліквідації в судовому порядку. Натомість чинне законодавство не передбачає жодних кількісних обмежень щодо складу учасників ТОВ.

Така гнучкість, зокрема, відкриває можливості для власників контрольних пакетів акцій акціонерних товариств, які прагнуть змінити організаційно-правову форму, здійснити реорганізацію шляхом перетворення на ТОВ. Крім того, скасовано обмеження щодо кількості товариств, у яких одне ТОВ могло виступати єдиним учасником, а також заборону бути єдиним учасником іншого товариства, учасником якого є лише одна особа. Усунення цих обмежень сприяло лібералізації корпоративних відносин і ліквідувало необґрунтовані перешкоди у здійсненні господарської діяльності.

Слід підкреслити, що термін «з обмеженою відповідальністю» у найменуванні товариства не означає обмеження відповідальності самого товариства, яке відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном. У разі недостатності такого майна може бути застосована процедура банкрутства або інші передбачені законом механізми. Учасники, які повністю виконали обов'язок щодо внесення вкладів, ризикують виключно розміром свого внеску. Натомість особи, що не внесли вклад у повному обсязі, несуть солідарну відповідальність у межах невнесеної частини. Отже, обмеження відповідальності стосується саме учасників, а не товариства як юридичної особи.

До ключових прав учасників ТОВ належать: право брати участь в управлінні товариством (через участь у загальних зборах, ініціювання їх проведення, участь у виконавчих чи інших органах); право отримувати інформацію про діяльність товариства та ініціювати аудит; право на отримання дивідендів пропорційно частці у статутному капіталі з чистого прибутку товариства; право

на частку майна у разі ліквідації; переважне право на придбання частки іншого учасника у разі її відчуження третій особі; переважне право на внесення додаткових вкладів при збільшенні статутного капіталу; а також право на вихід із товариства з урахуванням встановлених законом умов щодо частки понад або менше 50 відсотків.

Обов'язки учасників охоплюють необхідність дотримання статуту, виконання рішень загальних зборів та інших вимог, визначених законом або установчими документами.

Система органів управління ТОВ включає загальні збори учасників як вищий орган, наглядову раду (за її створення) та виконавчий орган. Загальні збори забезпечують реалізацію права кожного учасника на участь в управлінні, при цьому кількість голосів за загальним правилом відповідає розміру частки. Законодавство відмовилося від інституту кворуму, надавши учасникам можливість самостійно визначати у статуті порядок ухвалення рішень (проста більшість, кваліфікована більшість тощо), що сприяє балансуванню інтересів мажоритарних і міноритарних учасників.

Наглядова рада, якщо вона передбачена статутом, здійснює контроль за діяльністю виконавчого органу, може призначати або припиняти повноваження його членів, визначати умови їхньої винагороди. Виконавчий орган (одноосібний або колегіальний) здійснює поточне керівництво діяльністю товариства та підзвітний загальним зборам і наглядовій раді.

Чинне законодавство також допускає відмову від формування ревізійної комісії. Учасник може бути виключений із товариства у випадках невнесення вкладу

або смерті фізичної особи-учасника чи припинення юридичної особи-учасника, якщо їх частка становила менше 50 %, за умови незвернення спадкоємців чи правонаступників у встановлений строк.

Отже, ТОВ є господарським товариством із поділенням на частки статутним капіталом, учасники якого несуть ризик збитків лише в межах своїх внесків. Воно характеризується відсутністю обмежень щодо кількості учасників, корпоративною моделлю управління, пропорційністю участі в управлінні та розподілі прибутку до розміру частки, можливістю вільного виходу з товариства та наявністю переважних прав учасників при відчуженні часток.

4. Товариство з додатковою відповідальністю.

Особливості товариства з додатковою відповідальністю визначені статтею 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». У ній передбачено, що учасники такого товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями власним майном у розмірі, встановленому статутом, який є однаково кратним до вартості внеску кожного учасника. У разі банкрутства одного з учасників його субсидіарний обов'язок розподіляється між іншими пропорційно їх часткам.

За своєю правовою природою товариство з додатковою відповідальністю подібне до ТОВ, за винятком наявності субсидіарної відповідальності учасників. Саме тому до нього застосовуються норми, що регулюють діяльність ТОВ, якщо вони не суперечать спеціальним положенням статті 56.

Правосуб'єктність ТОВ має певні обмеження щодо окремих видів діяльності, які можуть здійснюватися

товариствами з додатковою відповідальністю, зокрема страхової діяльності.

Для об'єднань капіталів загалом не характерне покладення субсидіарного обов'язку на учасників, однак у товаристві з додатковою відповідальністю така відповідальність передбачена. Водночас закон не врегульовує належним чином механізм захисту кредиторів у разі зміни складу учасників після виникнення зобов'язання, оскільки на учасника, який вибув, субсидіарний обов'язок не покладається. Підстави застосування такої відповідальності доцільно деталізувати у статуті товариства.

Обсяг субсидіарної відповідальності визначається статутом без встановлення мінімального кратного розміру, що дозволяє засновникам самостійно визначати її межі, хоча це може зменшувати ефективність гарантій для кредиторів. Водночас відповідальність учасників є солідарною, що узгоджується з підприємницьким характером діяльності товариства.

Таким чином, товариство з додатковою відповідальністю є господарським товариством із поділенням на частки статутним капіталом, учасники якого поряд із внесками несуть солідарну субсидіарну відповідальність у розмірі, визначеному статутом. Правовий режим його діяльності загалом відповідає режиму ТОВ, за винятком обсягу відповідальності учасників. Якщо в ТОВ ризик обмежений вкладом, то в товаристві з додатковою відповідальністю він поширюється на інше майно учасників у визначених межах, що забезпечує додатковий захист кредиторів і водночас зумовлює менш поширене застосування цієї форми у підприємницькій практиці.

5. Акціонерне товариство. Помітна частка господарських товариств припадає саме на акціонерні

товариства, які традиційно розглядаються як ефективний механізм мобілізації фінансових ресурсів для здійснення підприємницької діяльності, оскільки формування їх капіталу відбувається шляхом емісії та розміщення цінних паперів – акцій. Водночас така організаційно-правова форма є зручною для учасників з огляду на розподіл ризиків та відповідальності між акціонерами. Проте в Україні акціонерні товариства залишаються менш поширеними порівняно з аналогічною практикою багатьох зарубіжних країн.

Нормативну основу регулювання діяльності акціонерних товариств становлять, зокрема, Закон України «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 року № 2465-IX, положення статей 152–162 Цивільного кодексу України, а також статті 24–49 Закону України «Про господарські товариства». Із 1 січня 2023 року набрав чинності новий Закон України «Про акціонерні товариства» № 2465-IX від 22.07.2022 року (за винятком окремих положень, що почали застосовуватися з 1 січня 2024 року у зв'язку з необхідністю технічної підготовки), тоді як попередній Закон № 514-VI від 17.09.2008 року втратив чинність. Прийняття нового законодавчого акта спрямоване на імплементацію сучасних міжнародних стандартів корпоративного управління, підвищення рівня захисту бізнесу та зміцнення інвестиційної привабливості держави.

Згідно з частиною першою статті 152 ЦК України, акціонерне товариство визначається як господарське товариство, статутний капітал якого розподілений на встановлену кількість часток однакової номінальної вартості, а корпоративні права за ними засвідчуються акціями. Водночас однією з визначальних рис цієї форми є

принцип обмеженої відповідальності: акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства, а ризикують лише в межах номінальної вартості належних їм акцій.

На відміну від товариства з обмеженою відповідальністю, де частки можуть бути різними за розміром, у структурі акціонерного товариства статутний капітал поділяється на рівні частини, виражені в акціях однакової номінальної вартості. Кількість акцій, що перебувають у власності конкретного акціонера, визначає його частку у статутному капіталі та відповідний обсяг корпоративних прав.

Законодавство передбачає існування двох типів акціонерних товариств – публічного та приватного. Публічне товариство здійснює публічну пропозицію власних акцій, тоді як приватне може прийняти рішення про таку пропозицію та зміну свого типу на публічне за рішенням загальних зборів. Відповідний тип обов'язково фіксується у статуті товариства.

Акціонерне товариство може бути створене як фізичними, так і юридичними особами. Чинне законодавство не встановлює максимальної кількості акціонерів. Допускається також створення товариства однією особою або ситуація, коли всі акції зосереджені у власності одного акціонера (ст. 153 ЦК України).

Процедура створення акціонерного товариства охоплює низку юридично значущих дій: здійснення емісії акцій, проведення установчих зборів та державну реєстрацію у встановленому порядку. Важливою новелою є те, що договір про заснування товариства визнається внутрішнім актом, тоді як єдиним установчим документом відповідно до статті 154 ЦК України є статут.

Особливою вимогою до акціонерного товариства є встановлений законом мінімальний розмір статутного капіталу. Відповідно до статті 16 Закону України «Про акціонерні товариства», він має становити не менше 200 мінімальних заробітних плат, визначених на день створення товариства (з 01.04.2024 року – 1 млн 600 тис. грн). Порівняно з попереднім регулюванням, де вимога становила 1250 мінімальних заробітних плат, законодавець суттєво зменшив цей поріг.

Серед концептуальних нововведень нового закону – можливість вибору між однорівневою та дворівневою системами корпоративного управління. Раніше законодавство передбачало лише дворівневу модель із чітким розмежуванням функцій між наглядовою радою та виконавчим органом.

За дворівневої системи органами управління є загальні збори акціонерів, наглядова рада та виконавчий орган (одноосібний або колегіальний). Виконавчий орган здійснює поточне керівництво діяльністю товариства, тоді як наглядова рада реалізує контрольні функції, у тому числі щодо виконавчого органу, керівництва та систем внутрішнього контролю. У передбачених законом випадках до складу наглядової ради мають входити незалежні директори.

Однорівнева модель передбачає наявність загальних зборів акціонерів та ради директорів як єдиного колегіального органу, що поєднує управлінські й контрольні функції. У товариствах із кількістю акціонерів до десяти осіб допускається функціонування одноосібного виконавчого органу. До складу ради директорів входять виконавчі та невиконавчі директори, які обираються

загальними зборами на строк, визначений статутом (але не більше трьох років). Виконавчі директори здійснюють оперативне управління, тоді як невиконавчі відповідають за контроль, управління ризиками та загальний нагляд. З виконавчими директорами укладається трудовий контракт, а з невиконавчими – трудовий або цивільно-правовий договір. Серед переваг однорівневої системи – оперативність ухвалення рішень і спрощення управлінської структури.

Водночас законодавство відмовилося від інституту ревізійної комісії (ревізора) як окремого контрольного органу фінансово-господарської діяльності.

Істотні зміни торкнулися і порядку проведення загальних зборів акціонерів. Закріплено офіційну назву – «загальні збори акціонерів», а також передбачено кілька форм їх проведення. Очна форма допускає фізичну присутність із можливістю електронного заочного голосування через авторизовану систему. Електронні збори здійснюються дистанційно без спільної присутності акціонерів із використанням електронної ідентифікації, зокрема кваліфікованого електронного підпису. Третя форма – опитування шляхом дистанційного заповнення бюлетенів через депозитарну систему України. Передбачено також можливість скороченої процедури скликання позачергових зборів із повідомленням не пізніше ніж за 15 днів до їх проведення, якщо цього потребують інтереси товариства.

Таким чином, закон суттєво спростив механізми організації загальних зборів, розширивши інструменти дистанційної участі та електронного голосування.

Окремим інститутом є корпоративний секретар, запроваджений для підвищення якості корпоративного управління. До його функцій належать забезпечення

взаємодії з акціонерами та інвесторами, координація заходів із захисту прав акціонерів, організаційне забезпечення діяльності ради директорів або наглядової ради. Введення цієї посади є обов'язковим для товариств, чий цінні папери допущені до торгів на організованому ринку капіталу або щодо яких здійснювалася публічна пропозиція, а також для банків, страховиків, недержавних пенсійних фондів та інших підприємств, що становлять суспільний інтерес, і приватних акціонерних товариств із кількістю акціонерів – власників простих акцій 100 і більше осіб.

Закон допускає укладення між акціонерами корпоративного договору у письмовій формі, який спрямований на узгодження порядку реалізації корпоративних прав або утримання від їх здійснення. Такий договір може визначати умови відчуження чи придбання акцій, а також юридичні факти, з настанням яких відповідні права чи обов'язки виникають.

Правове регулювання дивідендних відносин ґрунтується на принципах рівності та пропорційності. Дивіденди, як частина чистого прибутку, що припадає на одну акцію певного типу або класу, мають однаковий розмір для всіх акцій відповідного виду. Виплата здійснюється пропорційно кількості належних акціонеру акцій та виключно у грошовій формі, за умови належної реєстрації звіту про результати емісії. Закон розширює перелік підстав, коли товариство не має права приймати рішення про виплату дивідендів, зокрема у разі недостатності майна для задоволення вимог кредиторів або ризику виникнення неплатоспроможності.

Майнова відповідальність акціонерів є обмеженою: вони не відповідають за зобов'язаннями товариства та несуть ризик збитків лише в межах номінальної вартості належних їм акцій. Акціонери, які не повністю оплатили акції, можуть відповідати у межах неоплаченої частини, якщо це передбачено статутом.

Вихід з акціонерного товариства здійснюється шляхом відчуження акцій, причому згода інших акціонерів на таке відчуження не вимагається.

Отже, акціонерне товариство – це господарське товариство, статутний капітал якого поділений на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, посвідчених акціями, а акціонери не відповідають за його зобов'язаннями та ризикують лише в межах вартості належних їм акцій. Така форма має значний потенціал для акумулювання капіталу та залучення великої кількості інвесторів, є привабливою з огляду на обмеження відповідальності, однак менш поширена через складнішу процедуру створення та вищі витрати на функціонування.

Порівняння акціонерного товариства з товариством з обмеженою відповідальністю пояснює частіший вибір останнього. Серед причин – відсутність вимоги щодо мінімального розміру статутного капіталу (на відміну від АТ, де він становить 200 мінімальних заробітних плат), економія ресурсів на облік та операції з цінними паперами, простіша система управління, можливість отримання частки майна при виході з товариства (тоді як акціонер лише відчужує акції), а також відсутність подвійного оподаткування, яке характерне для акціонерного товариства, коли оподатковується як прибуток самого товариства, так і дивіденди акціонерів.

Виробничий кооператив. Правове становище виробничого кооперативу визначається положеннями Цивільного кодексу України (статті 163–166), а також законами України Про кооперацію і Про сільськогосподарську кооперацію, норми яких не завжди узгоджуються між собою щодо регулювання кооперативних відносин.

У Цивільному кодексі України закріплено легальне визначення виробничого кооперативу. Відповідно до статті 163 цього Кодексу виробничим кооперативом є: «об'єднання громадян, створене на засадах членства з метою спільного здійснення виробничої чи іншої господарської діяльності, що ґрунтується на особистій трудовій участі його членів та об'єднанні ними майнових пайових внесків». При цьому законом і статутом може бути передбачена можливість участі в діяльності кооперативу на умовах членства й інших осіб. Водночас у статті 2 Закону України «Про кооперацію» виробничий кооператив визначено як кооператив, що утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільного здійснення виробничої або іншої господарської діяльності за умови їх обов'язкової трудової участі та з метою отримання прибутку.

Як організаційно-правова форма підприємництва виробничий кооператив спрямований на одержання прибутку, що досягається через виготовлення продукції, виконання робіт чи надання послуг і подальшу їх реалізацію в умовах конкуренції. За своєю правовою природою виробничі кооперативи належать до підприємницьких товариств, оскільки отриманий ними прибуток підлягає розподілу між членами залежно від їх трудової участі (стаття 165 ЦК України).

Визначальною рисою, яка відмежовує виробничий кооператив від інших підприємницьких об'єднань, є мета його створення та характер її реалізації: об'єднання трудової діяльності членів у сфері виробництва товарів, виконання робіт або надання послуг для одержання прибутку. Такий підхід відрізняється від моделі господарських товариств як об'єднань капіталів, де залученість учасників чи акціонерів у поточній діяльності не є обов'язковою, за винятком їх участі у формуванні статутного капіталу та діяльності органів управління. Законодавець підкреслює необхідність безпосередньої трудової участі членів кооперативу, що зумовлює їх включення до трудового колективу. Ця обставина зумовлює також рівність у сфері управління: кожний член має один голос при вирішенні питань діяльності кооперативу.

Специфіка виробничого кооперативу полягає у поєднанні економічної мети з особистою трудовою участю його членів у здійсненні виробничої або іншої господарської діяльності. Обов'язковість такої участі підсилює значення особистісних характеристик – професійних умінь, ділових якостей, рівня відповідальності та добросовісності – що зближує виробничі кооперативи з класичними об'єднаннями осіб, зокрема повними та командитними товариствами. Отже, виробничий кооператив є особливою формою підприємницької діяльності, яка поєднує елементи об'єднання майна і персональної участі. Хоча як спосіб концентрації капіталу він об'єктивно орієнтований на прибуток, водночас через персональну основу функціонування враховує економічні та соціальні інтереси учасників. У ринкових умовах його цільова спрямованість відрізняється від акціонерних товариств, для яких пріоритетом є дохідність інвестованого капіталу.

Членом кооперативу може бути фізична особа, яка досягла 16 років (стаття 10 Закону України «Про кооперацію»). Для порівняння, за статтею 32 ЦК України фізична особа може бути учасником або засновником юридичної особи з 14 років, якщо інше не встановлено установчими документами. Підвищений віковий ценз для членства у кооперативі, імовірно, пов'язаний із вимогою особистої трудової участі, оскільки загальний мінімальний вік для працевлаштування в Україні становить 16 років (стаття 188 Кодексу законів про працю України). У наукових дослідженнях висловлюється думка щодо можливості надання членства особам віком 15–16 років за умови отримання згоди осіб, визначених частиною другою статті 188 КЗпП України.

Вимога щодо досягнення 16-річного віку не поширюється на асоційованих членів, які беруть лише майнову участь і не здійснюють повноцінної трудової участі у діяльності кооперативу. Стаття 163 ЦК України передбачає можливість участі інших осіб без конкретизації їх статусу, що дає підстави вважати допустимим інститут асоційованого членства. Згідно зі статтею 14 Закону України «Про кооперацію», асоційованим членом може бути фізична або юридична особа, яка внесла пай і має право дорадчого голосу. Таких учасників комерційного виробничого кооперативу, які фактично виконують роль інвесторів і не пов'язані трудовою функцією, у науковій літературі пропонується розглядати як інвестиційних учасників. Доцільним є врегулювання особливостей їх статусу безпосередньо у статуті кооперативу.

Участь у створенні та діяльності виробничого кооперативу можуть брати не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства. Мінімальна кількість засновників при створенні кооперативу становить не менше трьох осіб (стаття 7 Закону України «Про кооперацію»).

Права членів виробничого кооперативу традиційно класифікують на майнові, організаційні та інформаційні. До майнових належать право на отримання кооперативних виплат і виплат на пай, а також на повернення паю у разі припинення членства. Організаційні права включають участь у загальних зборах із дотриманням принципу «один член – один голос», а також право обирати та бути обраним до органів управління. Інформаційні права забезпечують можливість отримання повної та достовірної інформації про діяльність кооперативу. У наукових джерелах звертається увага на певну неузгодженість регулювання майнових прав, оскільки Закон України «Про кооперацію» закріплює право на кооперативні виплати та виплати на пай, тоді як ЦК України передбачає розподіл прибутку залежно від трудової участі. Незважаючи на термінологічні відмінності, члени кооперативу мають право на отримання доходу за умови, що це передбачено статутом. Прибуток розподіляється не пропорційно внесеному паю, а з урахуванням трудового внеску. Аналогічний принцип застосовується і при розподілі майна після ліквідації кооперативу та задоволення вимог кредиторів.

До основних обов'язків членів належать дотримання статуту, внесення передбачених платежів, виконання рішень органів управління та контролю.

Майнова основа діяльності кооперативу формується за рахунок вступних внесків і паїв його членів. Вступний внесок є неворотним і може мати грошову або іншу майнову форму. За рахунок вступних внесків і відрахувань від доходу утворюється неподільний фонд, кошти якого не розподіляються між членами. Пайові внески формують пайовий фонд – одне з ключових джерел майна кооперативу. Відповідно до статті 2 Закону України «Про кооперацію», пай є поворотним майновим внеском, що може здійснюватися у формі майна, коштів, майнових прав або земельної ділянки. Пайовий фонд характеризується подільністю та індивідуалізацією частки кожного члена, а внесені кошти повертаються у випадках і порядку, передбачених законом та статутом.

Окрім пайового і неподільного фондів, законодавство передбачає створення резервного та спеціального фондів (стаття 20 Закону України «Про кооперацію»). Резервний фонд призначений для покриття збитків або надзвичайних витрат і формується з відрахувань від доходу, перерозподілу коштів неподільного фонду, пожертв та інших дозволених надходжень. Спеціальний фонд має цільове призначення і використовується для реалізації окремих програм чи проєктів.

Правоздатність і дієздатність кооперативу реалізуються через систему його органів. Вищим органом управління є загальні збори членів, які є правомочними за наявності більш як половини складу. Для прийняття рішень щодо змін до статуту, реорганізації чи ліквідації необхідна кваліфікована більшість – не менше 75 % голосів присутніх. Кожний член має один голос, який не підлягає

передачі іншій особі (стаття 15 Закону України «Про кооперацію»). Якщо кількість членів перевищує 50 осіб, утворюється спостережна рада. Виконавчими органами є правління та голова правління.

Виробничий кооператив самостійно відповідає за свої зобов'язання. Водночас члени кооперативу несуть субсидіарну відповідальність у разі його неспроможності виконати зобов'язання. Згідно з частиною другою статті 163 ЦК України, обсяг і порядок такої відповідальності визначаються законом і статутом. Як правило, вона є обмеженою, але не меншою за розмір пайового внеску, що означає ризик покриття збитків у встановлених межах. Такий підхід зумовлює відносно нижчий рівень гарантій для кредиторів порівняно з товариствами з обмеженою відповідальністю та акціонерними товариствами. Проблемним аспектом є можливість визначення у статуті мінімального обсягу субсидіарної відповідальності, який може не забезпечувати належного захисту контрагентів.

Підстави припинення членства передбачені статтею 166 ЦК України та статтею 13 Закону України «Про кооперацію». Їх доцільно систематизувати на такі групи: припинення з ініціативи члена (добровільний вихід, передання паю іншому члену); припинення з ініціативи кооперативу (виключення за невиконання обов'язків або несплату внесків); припинення за взаємною ініціативою у зв'язку з ліквідацією чи реорганізацією; припинення з підстав, що не залежать від волі сторін (смерть, банкрутство).

Особа, яка припинила членство, має право на отримання вартості паю та інших передбачених виплат.

Право власності на майно належить кооперативу як юридичній особі, тоді як член може розпоряджатися своєю часткою лише після припинення членства, що впливає на баланс інтересів між кооперативом, учасниками та кредиторами.

Ліквідація кооперативу здійснюється за рішенням загальних зборів або суду (частина перша статті 29 Закону України «Про кооперацію»). Після задоволення вимог кредиторів залишкове майно розподіляється між членами з урахуванням їх трудової участі відповідно до частини п'ятої статті 165 ЦК України.

Отже, виробничий кооператив є підприємницьким товариством, що об'єднує фізичних осіб на засадах членства для спільної діяльності, заснованої на поєднанні майнових внесків і особистої трудової участі. Його діяльність забезпечується системою органів управління, серед яких вищим є загальні збори; у разі чисельності понад 50 осіб створюється спостережна рада, а виконавчі функції здійснюють правління та його голова. Кооператив самостійно несе цивільно-правову відповідальність, однак за певних умов члени несуть субсидіарний обов'язок у межах і порядку, визначених законом і статутом.

Сільськогосподарські кооперативи. У світовій практиці, так само, як і в Україні, сільськогосподарський кооператив виступає поширеною організаційною моделлю ведення діяльності у сфері рослинництва й тваринництва. Його ключові переваги полягають у забезпеченні прозорих механізмів господарювання, розширенні економічних можливостей для виробників та мінімізації підприємницьких ризиків.

Законодавство виокремлює сільськогосподарські кооперативи в окрему категорію кооперативних організацій, для яких передбачено спеціальний режим правового регулювання. Особливості їх створення, організації та функціонування визначаються спеціальним нормативно-правовим актом – Законом «Про сільськогосподарську кооперацію» від 21 липня 2020 року № 819-ІХ, прийняття якого стало вагомим кроком у розвитку аграрного сектору та створило додаткові інструменти підвищення конкурентоспроможності сільгоспвиробників.

Відповідно до статті 1 зазначеного Закону: «сільськогосподарський кооператив – це юридична особа, заснована фізичними та/або юридичними особами – товаровиробниками, які на добровільних засадах членства об'єднали майнові пайові внески для здійснення спільної діяльності у сфері сільського господарства та обслуговування переважно власних членів».

Характерною особливістю такого кооперативу, що відрізняє його від інших кооперативних форм, є спеціальний суб'єктний склад: членом може бути виключно сільськогосподарський товаровиробник – фізична або юридична особа незалежно від форми власності чи організаційно-правової форми, яка сплачує вступний і пайовий внески у розмірах, визначених статутом.

Закон надає засновникам і членам кооперативу право самостійно визначати вид діяльності (виробничий, обслуговуючий, переробний, багатофункціональний тощо), а також форму господарювання – з метою отримання прибутку або без такої мети. При цьому статус юридичної особи корпоративного типу має лише кооператив, що функціонує з метою одержання прибутку.

Згідно з положеннями Закону, прибутковий сільськогосподарський кооператив вправі здійснювати операції та надавати послуги особам, які не є його членами чи асоційованими членами (зокрема щодо закупівлі продукції, постачання матеріально-технічних ресурсів тощо), за умови що сукупна вартість таких операцій протягом року не перевищує 20 % його річної виручки. При цьому до відповідного розрахунку не включається виручка, отримана від реалізації третім особам продукції, виробленої або переробленої членами кооперативу. Статутом може передбачатися обов'язкова трудова участь членів – фізичних осіб у діяльності кооперативу (ч. 5–7 ст. 5 Закону).

Сільськогосподарський кооператив утворюється за рішенням установчих зборів засновників або шляхом реорганізації іншого кооперативу (злиття, поділу, виділу). Засновниками можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи, кількість яких має бути не меншою ніж три.

Стаття 7 Закону встановлює вимоги до найменування кооперативу: воно повинно містити вказівку на організаційно-правову форму – «сільськогосподарський кооператив», власну назву та, за потреби, інформацію про вид діяльності (виробничий, переробний, заготівельно-збутовий, постачальницький, сервісний, багатофункціональний тощо).

Установчим документом кооперативу є статут. Водночас допускається діяльність на підставі модельного статуту – Модельний статут сільськогосподарського кооперативу, затвердженого постановою Кабінету

Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 175, що значно спрощує процедуру створення. Внутрішнім актом, який конкретизує реалізацію положень статуту, є правила внутрішньогосподарської діяльності (ст. 9 Закону). Примірні правила затверджуються центральним органом виконавчої влади, що формує та реалізує державну аграрну політику, і мають рекомендаційний характер.

Членом кооперативу може бути виробник сільськогосподарської продукції – фізична особа (з 16 років) або юридична особа (ст. 10 Закону). У кооперативі, що діє з метою отримання прибутку, допускається асоційоване членство. Асоційованим членом може бути будь-яка фізична чи юридична особа, яка внесла вклад у порядку, визначеному статутом. Така особа не зобов'язана брати участь у господарській діяльності кооперативу, має право дорадчого голосу, отримує дивіденди згідно зі статутом і у разі ліквідації має переважне право на повернення своєї частки.

Система управління кооперативом включає: вищий орган – загальні збори; виконавчий орган – правління на чолі з головою; контрольний орган – ревізійну комісію; а також інші органи, створені відповідно до закону.

Для досягнення статутних цілей кооператив формує статутний капітал, фонд розвитку та резервний фонд. Частка кожного члена складається з основного та, за наявності, додаткових внесків; їх облік ведеться у грошовому вираженні персоніфіковано щодо кожного учасника.

Члени прибуткового кооперативу мають право на отримання дивідендів, які виплачуються пропорційно їх часткам (ст. 27 Закону). Виплата може здійснюватися у

грошовій формі, товарами, цінними паперами, шляхом збільшення частки чи іншими способами, передбаченими статутом. Рішення про розподіл прибутку приймають загальні збори, а загальний обсяг дивідендів не може перевищувати 80 % чистого прибутку після сплати податків і зборів.

Крім звичайних дивідендів, передбачено інститут патронажних дивідендів (ст. 26 Закону) – частини чистого прибутку, що розподіляється між членами пропорційно їх участі в господарському обороті з кооперативом та/або з урахуванням трудової участі, якщо вона передбачена статутом. При цьому трудова діяльність, що здійснюється на підставі трудового чи цивільно-правового договору, не враховується при визначенні їх розміру.

Щодо відповідальності, кооператив самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним йому майном і не відповідає за борги членів, тоді як члени несуть ризики лише в межах своєї частки, якщо інше не встановлено законом (ст. 24 Закону).

У разі виходу або виключення особа має право на повернення частки у формі майна, коштів чи цінних паперів відповідно до вартості на момент припинення членства. Сума повернення не може перевищувати розмір здійснених внесків. Якщо вклад було зроблено майном або майновими правами, повернення здійснюється в межах їх грошової оцінки. Строк виплати визначається статутом, але не може перевищувати двох років з 1 січня року, наступного за роком припинення членства. Поворотний цільовий внесок повертається в межах фактично внесеної суми.

Отже, сільськогосподарський кооператив – це юридична особа, утворена виробниками сільськогосподарської продукції на засадах добровільного членства та самоврядування для здійснення спільної діяльності з метою задоволення економічних і соціальних інтересів. Удосконалення законодавчого регулювання сприятиме збільшенню кількості таких кооперативів і зміцненню конкурентоспроможності аграрного сектору.

Фермерське господарство. Україна як держава з потужним аграрним потенціалом визнає сільське господарство однією з базових галузей матеріального виробництва. Фермерське господарство є ефективною формою організації аграрного бізнесу, що характеризується високим рівнем агрокультури, раціональним використанням земельних ресурсів і належною організацією виробництва. Починаючи з 1990-х років, у зв'язку з оновленням нормативної бази, фермерство набуло статусу традиційної форми господарювання, забезпечуючи виробництво продукції як для внутрішнього споживання, так і для експорту.

Правові засади створення і функціонування фермерських господарств визначені Законом України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року № 973-IV. Згідно зі статтею 1 цього Закону фермерське господарство – це форма підприємницької діяльності громадян, спрямована на виробництво товарної сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих у власність чи користування відповідно до закону.

З 1 травня 2016 року набули чинності зміни, спрямовані на розвиток сімейних фермерських господарств.

Вони передбачили можливість створення господарства як у формі юридичної особи, так і у статусі фізичної особи-підприємця, що дозволяє здійснювати діяльність без утворення юридичної особи.

Фермерське господарство може бути засноване одним або кількома громадянами України, які є родичами чи членами сім'ї. Закон дає підстави виокремити чотири форми: фермерське господарство – юридична особа; сімейне фермерське господарство – юридична особа; фермерське господарство – ФОП; сімейне фермерське господарство – ФОП.

Сімейне фермерське господарство базується на двох засадах: обов'язковій праці членів сім'ї (подружжя, батьків, дітей від 14 років, інших родичів) та особистому управлінні одним із членів родини без права передачі керівних повноважень найманій особі. Право на створення господарства має повнолітній громадянин України з повною цивільною дієздатністю. Голова представляє господарство у правовідносинах і вчиняє юридично значимі дії від його імені.

Державна реєстрація здійснюється у загальному порядку після набуття права власності або користування земельною ділянкою (ст. 8 Закону).

Фермерське господарство – юридична особа діє на підставі статуту та самостійно визначає напрями діяльності, спеціалізацію, контрагентів, здійснює виробництво, переробку й реалізацію продукції, вступає у договірні відносини, може створювати кооперативи, банки, об'єднання та бути учасником господарських товариств.

Стаття 14 Закону закріплює права господарства і його членів, зокрема щодо розпорядження земельними ділянками, самостійного господарювання, володіння продукцією, відшкодування збитків, будівництва об'єктів, реалізації продукції та інші права.

Стаття 5 передбачає можливість надання одноразової грошової допомоги переселенцям, які створюють господарства у регіонах з дефіцитом робочої сили, перелік яких визначає Кабінет Міністрів України.

Обов'язки фермерських господарств (ст. 15 Закону) включають цільове використання земель, дотримання екологічних вимог, сплату податків, збереження родючості ґрунтів, дотримання правил добросусідства, збереження інженерних споруд тощо.

Майно господарства належить йому на праві власності, включаючи права користування природними ресурсами та кошти, внесені членами. Майнові права передаються на строк, визначений статутом. У разі ліквідації або припинення членства учасник має право на отримання частки.

Майнова відокремленість зумовлює самостійну відповідальність: господарство відповідає за зобов'язаннями усім належним йому майном (ст. 21 Закону); за відсутності іншого майна стягнення може бути звернено на земельну ділянку.

Отже, фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, спрямованої на виробництво, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції з метою отримання прибутку. Чинне законодавство створює умови для розвитку приватної ініціативи, зокрема

шляхом трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські, що сприяє легалізації діяльності та зміцненню їх позицій на аграрному ринку.

Непідприємницькі товариств (сільськогосподарські кооперативи та сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють без мети одержання прибутку, інші кооперативи, крім виробничих тощо).

Непідприємницькі товариства становлять самостійну групу юридичних осіб приватного права, яка охоплює організації, створені для задоволення суспільних, колективних або індивідуальних немайнових потреб їх учасників. Їх ключовою характеристикою є те, що вони не мають на меті отримання прибутку у вигляді доходу, який підлягав би розподілу між учасниками, членами чи засновниками. Саме ця ознака відмежовує їх від підприємницьких товариств, перелік яких законодавством визначено вичерпно.

Непідприємницькі товариства охоплюють широкий спектр форм: зокрема, громадські організації, спілки, релігійні організації, профспілки, благодійні організації, споживчі товариства та споживчі кооперативи, обслуговуючі кооперативи, кредитні спілки, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, об'єднання громадян тощо. Серед них – непідприємницькі кооперативи (наприклад, сільськогосподарські чи споживчі), які діють без мети розподілу прибутку. Однак важливо підкреслити, що для товариств характерний невичерпний перелік видів.

Правовий статус кожного конкретного виду непідприємницького товариства зазвичай уточнюється у спеціальних законах.

Отже, на відміну від підприємницьких товариств (де перелік видів жорстко зафіксований: ТОВ, ПАТ тощо), у непідприємницьких – можливість формування широкого спектра об'єднань залежно від потреб, цілей та законодавства.

Українське законодавство не встановлює закритого переліку видів непідприємницьких товариств, оскільки ця категорія є значно ширшою та гнучкішою порівняно з підприємницькими товариствами. Віднесення тієї чи іншої організації до непідприємницьких здійснюється на підставі цільової спрямованості діяльності, а не формальної належності до визначеного законом переліку. Саме тому до непідприємницьких товариств зараховуються як сільськогосподарські кооперативи, обслуговуючі кооперативи, споживчі товариства, так і більш специфічні утворення – професійні спілки, творчі спілки, релігійні організації, ОСББ, кредитні спілки, благодійні організації тощо. Такий підхід дозволяє правовій системі адаптуватися до змінних соціальних потреб, формувати нові види об'єднань без потреби вносити зміни до Цивільного кодексу.

Відсутність виключного переліку непідприємницьких товариств кореспондує зі свободою об'єднання, гарантованою Конституцією України та міжнародними актами (зокрема, ст. 11 Європейської конвенції з прав людини). Це означає, що громадяни та юридичні особи можуть створювати нові форми об'єднань, які відповідають їх потребам, за умови дотримання загальних вимог законодавства.

Науковці відзначають, що непідприємницькі товариства виконують у правовій системі компенсаторну

та соціальну функцію, оскільки дозволяють задовольняти колективні та суспільні інтереси поза межами комерційних ринкових відносин. Наприклад: кредитні спілки забезпечують доступ до фінансування соціально вразливих груп, ОСББ реалізують спільне управління житлом, творчі спілки сприяють професійній самореалізації митців, кооперативи знижують витрати дрібних виробників.

Установа. Ч. 3 ст. 83 ЦК України визначає установу як: «організацію, створену однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна».

Характерною рисою є те, що засновники не беруть участі в управлінні такою організацією, обмежуючись лише формуванням її майнової бази та визначенням напрямів діяльності. На практиці до установ належать різні категорії організацій: від органів публічної влади (зокрема, правоохоронних органів, виконавчих комітетів, міністерств та інших державних відомств) до інституцій, які виконують культурні, освітні, наукові чи соціальні функції. До останніх можна віднести благодійні фонди, релігійні організації, творчі спілки, музеї, архіви, науково-дослідні інститути, бібліотеки тощо.

Для установ характерний специфічний комплекс ознак, що дозволяють відмежувати їх від інших юридичних осіб:

1) суспільно значуща мета. Установа створюється для реалізації певної корисної для суспільства мети, яка визначається засновником або групою засновників. Такою

метою може бути, наприклад, проведення наукових досліджень, організація культурних заходів, забезпечення соціальної підтримки окремих категорій населення. Засновниками можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи;

2) некомерційна природа діяльності. Основною ознакою є відсутність наміру отримувати прибуток як головну ціль. Водночас законодавство допускає можливість здійснення установою підприємницької діяльності, однак вона має бути допоміжною та спрямованою виключно на досягнення статутних цілей. Наприклад, музей може організовувати платні виставки або екскурсії, але отримані кошти повинні використовуватися на реставрацію експонатів, розвиток інфраструктури чи інші статутні завдання. Прибуток у жодному разі не розподіляється між засновниками;

3) наявність установчого акта. Правовий статус установи визначається спеціальним установчим документом – установчим актом, у якому закріплюється мета діяльності, структура управління, порядок формування майна, напрямки його використання тощо;

4) відсутність членства. На відміну від товариств або кооперативів, установа не має членів. Це означає, що особи, які взаємодіють з установою (наприклад, надають їй послуги або отримують допомогу), не набувають статусу учасників і не мають корпоративних прав;

5) спеціальний порядок формування майна. Майно установи визначається в установчому акті та передається засновником після державної реєстрації. У разі смерті засновника обов'язок передати майно може покладатися на

відповідальну особу, передбачену законом. Важливо, що це майно має чітко визначене цільове призначення;

6) цільове використання майна. Установа може використовувати своє майно лише для реалізації визначених у засновницьких документах цілей. Наприклад, майно благодійного фонду не може бути використане на комерційні інвестиції, якщо це прямо не сприяє досягненню благодійної мети;

7) незалежність управління від засновника. Хоча засновник визначає основні засади діяльності установи, він не бере участі в її повсякденному управлінні. Управлінські функції здійснюють призначені органи або посадові особи (наприклад, дирекція, правління, наглядова рада);

8) правовідносини участі без виникнення корпоративних прав. Між установою та особами, які беруть участь у її діяльності (працівниками, підопічними, бенефіціарами тощо), виникають відносини організаційного характеру, однак вони не породжують корпоративних прав;

9) спеціальна процедура зміни мети або структури. Зміна цілей діяльності установи або коригування структури її органів є складною процедурою й можлива лише в порядку, встановленому законом або установчим актом. Наприклад, зміна благодійної мети фонду може потребувати погодження наглядової ради або судового рішення.

Реформування організаційно-правових форм юридичних осіб у перехідний період після скасування Господарського кодексу України. Скасування Господарського кодексу України, який упродовж двадцяти

років визначав засади регулювання господарської діяльності, закономірно породжує низку істотних змін в нормативному забезпеченні функціонування юридичних осіб. Правовим підґрунтям цих змін є Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон № 4196), який набирає чинності 28 серпня 2025 року та передбачив втрату чинності Господарським кодексом України.

Запровадження цього Закону відкриває трирічний перехідний період запровадження комплексної реформи. Однією з ключових вимог першого етапу є обов'язок суб'єктів управління державним майном протягом шести місяців ухвалити рішення про перетворення державних підприємств у акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю. У протилежному випадку, в разі неприйняття відповідного рішення Кабінет Міністрів ухвалює рішення про передачу цілісного майнового комплексу такого підприємства до сфери управління Фонду державного майна України. Останній, у свою чергу, протягом року від моменту оформлення передачі має визначитися щодо подальшої долі підприємства: припинити його або приватизувати відповідний майновий комплекс.

Ще однією складовою реформи в аспекті діяльності юридичних осіб є трансформація правових інститутів господарського відання та оперативного управління, які до ухвалення даного закону визначали специфіку майнового режиму суб'єктів господарювання державного сектора

економіки. Після завершення реформи майновий статус таких суб'єктів базуватиметься виключно на праві державної власності або на праві узуфрукту (безоплатного володіння та користування державним майном).

Зміни також стосуються не лише державних підприємств, а й юридичних осіб комунальної та приватної форми власності, організаційно-правові форми яких підлягатимуть уніфікації. У зв'язку з набранням чинності Законом № 4196 забороняється створення юридичних осіб у традиційних для вітчизняної економіки і передбачених раніше діючим господарським кодексом формах «підприємств», зокрема державних (комерційних, некомерційних та казенних), комунальних (комерційних та некомерційних), спільних комунальних, а також приватних, іноземних, дочірніх підприємств, підприємств громадських об'єднань, релігійних організацій, профспілок і споживчої кооперації.

Запроваджувана реформа, таким чином, спрямована на уніфікацію організаційно-правових форм юридичних осіб, модернізацію майнових відносин у державному секторі та забезпечення відповідності українського корпоративного права європейським стандартам.

Припинення юридичної особи. Відповідно до статті 104 Цивільного кодексу України, юридична особа може припиняти своє існування двома основними способами: через *реорганізацію* (злиття, приєднання, поділ, перетворення), під час якої відбувається структурна та організаційно-правова трансформація суб'єкта, із одночасним переходом усіх або частини його прав та обов'язків до іншої юридичної особи – правонаступника, або через *ліквідацію*,

тобто повне припинення існування юридичної особи без передачі прав та обов'язків іншим суб'єктам.

Необхідно зазначити, що процес реорганізації юридичних осіб може бути зумовлений різними завданнями, серед яких, зокрема, оптимізація витрат на діяльність, підвищення ефективності організації виробничих процесів, залучення додаткових фінансових ресурсів, розширення або оновлення асортименту продукції, податкове планування та освоєння нових ринків збуту. У випадку створення юридичних осіб шляхом реорганізації відсутня процедура первинного заснування, характерна для новоствореного суб'єкта, зокрема, не формується традиційне коло засновників.

Законодавство України визначає **п'ять основних форм реорганізації юридичних осіб: *приєднання***, за якого одна або декілька юридичних осіб включаються до складу іншої; ***злиття***, у результаті якого дві або більше юридичних осіб утворюють новий єдиний суб'єкт; ***виділ***, що передбачає створення однієї або кількох нових юридичних осіб зі складу існуючої без припинення діяльності останньої; ***перетворення***, при якому змінюється організаційно-правова форма юридичної особи; та ***поділ***, коли одна юридична особа припиняє існування шляхом створення кількох нових юридичних осіб. Слід відзначити, що серед цих видів реорганізації, виділ у цивільно-правовій теорії та законодавстві виділяють як форму, що не призводить до припинення юридичної особи.

Юридична особа вважається такою, що припинила існування, з моменту внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру. Водночас установи не

підлягають перетворенню, за винятком випадків, прямо передбачених законом: державна установа може бути перетворена в акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю або товариство з додатковою відповідальністю.

Важливо підкреслити, що юридична особа, яка не має права розподіляти прибуток між учасниками, не може бути реорганізована, якщо серед правонаступників є юридична особа, наділена таким правом. У випадку, коли серед правонаступників присутня юридична особа, що не може розподіляти прибуток, рішення про реорганізацію товариства, наділеного цим правом, ухвалюється одностайно загальними зборами всіх учасників. Аналогічні обмеження стосуються юридичних осіб, які не можуть розподіляти майно: вони не можуть бути реорганізовані, якщо серед правонаступників присутня юридична особа з таким правом, а рішення про реорганізацію ухвалюється одностайно загальними зборами всіх учасників товариства. Ці вимоги не поширюються на державні установи.

В Україні існує низка нормативно-правових актів, які регламентують процедури реорганізації та ліквідації юридичних осіб шляхом злиття, перетворення, приєднання, поділу та виділу. До них належать: Цивільний кодекс України, Кодекс України з процедур банкрутства, Податковий кодекс України, Закони України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про акціонерні товариства», «Про банки і банківську діяльність», «Про страхування», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»,

«Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію» та інші.

Щодо процедурних моментів: учасники юридичної особи, суд або орган, що ухвалив рішення про припинення, зобов'язані протягом трьох робочих днів з дати прийняття рішення письмово повідомити державний реєстр. Одночасно призначається комісія з припинення юридичної особи (комісія з реорганізації або ліквідаційна комісія), голова комісії або ліквідатор та визначаються порядок і строки заявлення кредитором своїх вимог.

Повноваження комісії або ліквідатора охоплюють управління поточною діяльністю та представництво юридичної особи перед третіми особами та в суді. Для захисту прав кредиторів встановлюється строк для подання ними вимог, який не може бути меншим за два місяці і перевищувати шість місяців із дня оприлюднення повідомлення про рішення щодо припинення юридичної особи. Кожна вимога кредитора, у тому числі щодо податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових платежів до Пенсійного фонду України та фондів соціального страхування, підлягає обов'язковому розгляду, за результатами якого приймається рішення, що повідомляється кредитору протягом тридцяти днів із дня отримання вимоги.

Реорганізація у формах злиття, приєднання, поділу або перетворення здійснюється на підставі рішення учасників або органу юридичної особи, наділеного повноваженнями установчих документів. У випадках, прямо передбачених законом, припинення може відбуватися

за рішенням суду або органів державної влади. Закон також може встановлювати обов'язок отримання попередньої згоди компетентного органу на припинення шляхом злиття чи приєднання.

Після завершення строку для пред'явлення кредиторських вимог та ухвалення рішень щодо їх задоволення або відхилення, комісія з припинення складає передавальний акт (для злиття, приєднання, перетворення) або розподільчий баланс (для поділу). У цих документах зазначаються положення щодо правонаступництва за майном, правами та обов'язками юридичної особи щодо всіх кредиторів і боржників. Передавальний акт і розподільчий баланс затверджуються учасниками або органом, що ухвалив рішення про припинення, за винятком випадків, прямо передбачених законом.

Юридична особа- правонаступник, утворена внаслідок поділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями, що перейшли до іншого правонаступника. Якщо неможливо визначити конкретного правонаступника, усі новостворені юридичні особи несуть солідарну відповідальність перед кредиторами. Учасники (засновники) юридичної особи, яка припинила існування, зберігають відповідальність за зобов'язаннями правонаступників, що виникли до припинення, у межах, визначених законом або установчими документами.

Перетворення розглядається як зміна організаційно-правової форми юридичної особи, при якій усі майнові права та обов'язки попередньої особи переходять до новоствореної без винятків.

Виділ полягає у передачі частини майна, прав та обов'язків за розподільчим балансом до однієї або кількох новостворених юридичних осіб. Після ухвалення рішення складається та затверджується розподільчий баланс. Юридична особа, з якої здійснено виділ, та новостворені несуть солідарну або субсидіарну відповідальність за невизначені або не передані зобов'язання відповідно до розподільчого балансу.

Процедура ліквідації має свої особливості: вона може здійснюватися за рішенням учасників або органу у разі закінчення строку діяльності, досягнення мети створення або за іншими підставами, передбаченими установчими документами. Ліквідація може відбуватися за судовим рішенням у разі істотних порушень при створенні юридичної особи або в інших випадках, визначених законом.

З моменту внесення запису до Єдиного державного реєстру про ліквідацію, ліквідаційна комісія або ліквідатор здійснюють всі необхідні дії для стягнення дебіторської заборгованості та письмового повідомлення боржників. Вони заявляють вимоги, подають позови, інформують органи та учасників про участь юридичної особи в інших структурах, закривають банківські рахунки (крім рахунка для розрахунків із кредиторами під час ліквідації), проводять інвентаризацію майна, оцінку активів, закривають відокремлені підрозділи, звільняють працівників та повертають печатки і дозвільні документи.

Після завершення строку пред'явлення кредиторських вимог складається проміжний ліквідаційний баланс, який

відображає майно, заявлені вимоги та їх розгляд. У разі недостатності майна для задоволення кредиторів організовується його реалізація. Після розрахунків із кредиторами складається ліквідаційний баланс, який затверджується відповідними суб'єктами та подається до податкових органів. До затвердження балансу ліквідаційна комісія подає звітність до податкових органів, Пенсійного фонду та фондів соціального страхування.

Майно, що залишилося після задоволення кредиторських вимог, передається учасникам юридичної особи, якщо інше не передбачено законом або установчими документами, а документи, що підлягають зберіганню – до архівних установ. Вимоги кредиторів задовольняються у законодавчо встановленій черговості: 1) у першу чергу – вимоги щодо відшкодування шкоди здоров'ю або життю та забезпечені заставою або іншим способом; 2) у другу чергу – вимоги працівників за трудовими відносинами та авторів за інтелектуальні права; 3) у третю чергу – податкові та обов'язкові платежі; 4) у четверту чергу – всі інші вимоги.

Вимоги однієї черги задовольняються пропорційно їх сумі. Якщо ліквідаційна комісія відмовила у задоволенні вимоги кредитора або ухилилася від розгляду, останній протягом одного місяця може звернутися до суду. Вимоги, подані після закінчення строку, задовольняються лише у межах залишкового майна. Невизнані або не заявлені у строк вимоги, а також відхилені судом – вважаються погашеними у встановленому законом порядку.

3.3. Держава як суб'єкт цивільних прав і обов'язків. Публічно правові утворення як суб'єкти цивільних правовідносин

У системі цивільного права держава виступає як унікальний і водночас багатогранний суб'єкт цивільних правовідносин, наділений спеціальним правовим статусом та функціями, що поєднують елементи публічно-правової діяльності та приватноправової самостійності. Її участь у цивільних відносинах не обмежується лише виконанням традиційних державних функцій, а охоплює широкий спектр прав та обов'язків, що виникають із майнових, договірних та інших цивільно-правових відносин. Водночас держава є носієм публічно значимих інтересів, і її дії як суб'єкта цивільного права мають поєднувати захист загальнодержавних пріоритетів із забезпеченням ефективного функціонування цивільного обороту, що створює специфічний баланс між публічними цілями та приватними інтересами учасників правовідносин.

Аналіз сучасної цивілістичної доктрини та практики свідчить, що держава виступає у цивільних правовідносинах як суб'єкт із особливим майновим і процесуальним становищем, наділений здатністю як самостійно укласти цивільно-правові угоди, так і виступати позивачем чи відповідачем у судових спорах. У цьому контексті особлива увага приділяється публічно-правовим утворенням – територіальним громадам, державним підприємствам, установам і організаціям, наділений здатністю набувати цивільні права та обов'язки від свого імені, здійснювати майнові операції та брати участь у договірних відносинах. Їх участь у цивільному обігу формує унікальний правовий

феномен, у якому поєднуються принципи публічності, публічно-правового підпорядкування та приватноправової автономії.

Важливим аспектом є те, що правосуб'єктність держави та публічно-правових утворень обумовлює не лише здатність набувати права й виконувати обов'язки, а й можливість реалізовувати інтереси суспільства через цивільно-правові інструменти. Це проявляється у праві держави володіти, користуватися та розпоряджатися майном, укладати договори, виступати стороною в договірних, майнових та інших цивільних спорах, а також у здатності застосовувати спеціальні механізми захисту своїх інтересів, передбачені законом. Саме ця подвійна природа – поєднання публічно-правових функцій із цивільно-правовою дієздатністю – надає особливого значення дослідженню держави як суб'єкта цивільного права у науковому та практичному аспектах.

Таким чином, дослідження держави та публічно-правових утворень як суб'єктів цивільних правовідносин дозволяє не лише розкрити специфіку їх правового становища, але й виокремити механізми взаємодії з іншими суб'єктами цивільного обороту, принципи участі в майнових та договірних відносинах, а також особливості захисту їх прав та законних інтересів. Цей аналіз є необхідним для формування цілісного уявлення про цивільне право як систему, де суб'єктність держави органічно поєднує державні публічні функції та приватноправові можливості у забезпеченні стабільності та передбачуваності цивільного обороту.

Держава виступає як політико-територіальна організація найвищого рівня, яка володіє суверенітетом і спеціалізованим апаратом управління та примусу, здатним за допомогою юридичних інструментів забезпечувати загальнообов'язкове виконання своєї волі усіма суб'єктами, що входять до її складу. Цей механізм реалізації влади передбачає підтримку правопорядку, зміцнення єдності суспільства та захист його колективних і приватних інтересів, а також забезпечує законність, охорону індивідуальних прав та гарантує належне функціонування системи соціальних відносин. Суверенітет держави у поєднанні з її публічно-адміністративними функціями створює правову основу для врегулювання суспільних і майнових відносин, формування загальнообов'язкових правил поведінки та встановлення процедур вирішення спорів, які мають силу для всіх учасників цивільного обороту.

Відповідно до положень частини другої статті 2 Цивільного кодексу України держава визнана учасником цивільних правовідносин, що свідчить про її інтеграцію у систему приватноправових відносин. Водночас держава характеризується як особливий суб'єкт цивільного права, специфіка правового становища якої визначається поєднанням публічно-правових повноважень із можливістю діяти у цивільних відносинах як самостійний суб'єкт. Реалізація цивільних прав держави завжди підпорядкована її основним функціям, пов'язаним із забезпеченням суспільного порядку, управлінням державними ресурсами, регулюванням майнових відносин та захистом законних інтересів громадян і юридичних осіб. Тобто, участь

держави у цивільному обігу має факультативний характер у тому сенсі, що вона здійснюється не як самоціль, а як інструмент виконання функцій держави, що охоплюють суспільні та державні інтереси.

Особливість правового становища держави у цивільних правовідносинах визначається її політичною владою та суверенітетом, які надають державі можливість регулювати відносини між іншими суб'єктами, встановлюючи норми поведінки, що мають загальнообов'язковий характер, а також визначати процедури врегулювання майнових, договірних та інших спірних питань. Водночас держава сама визначає межі та обсяг своєї цивільної правосуб'єктності, що передбачає чітке розмежування її публічно-правових функцій та приватноправових можливостей, включаючи здатність укладати договори, набувати майнові права та виступати стороною у цивільних спорах на рівних засадах з іншими учасниками правовідносин.

Необхідно підкреслити, що у процесі цивільного обороту держава діє на рівних умовах із фізичними та юридичними особами. Це означає, що вона не може реалізовувати свої владні або адміністративні повноваження стосовно інших контрагентів у цивільних відносинах і не має права на привілейоване становище. За порушення цивільних прав або невиконання встановлених обов'язків щодо держави та інших публічно-правових утворень застосовуються стандартні засоби цивільної відповідальності, включно з відшкодуванням майнової шкоди, стягненням неустойки чи іншими юридично передбаченими санкціями, що гарантує рівність усіх учасників цивільного обігу перед законом.

Загалом держава, її органи та адміністративно-територіальні одиниці визнаються юридичними особами публічного права, що визначає особливий характер їхньої правосуб'єктності та місце у системі цивільних відносин. На відміну від класичних юридичних осіб приватного права, які створюються на добровільній основі та переслідують приватні економічні чи корпоративні цілі, публічно-правові утворення виникають на підставі офіційного публічного акта – адміністративного, розпорядчого або нормативного – і в своїй діяльності орієнтовані на досягнення суспільних, колективних, а часто й стратегічних державних завдань. Крім того, такі утворення наділяються специфічними владними повноваженнями, які дають їм можливість регулювати певні сфери суспільних відносин, встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки та впливати на реалізацію прав і обов'язків інших учасників суспільного життя. Правовий статус таких організацій визначається нормами публічного права, проте, перебуваючи у сфері майнових та договірних відносин, вони прирівнюються до юридичних осіб приватного права і мають можливість виступати учасниками цивільного обороту на рівних засадах з приватноправовими суб'єктами.

Як суб'єкт цивільного права держава та інші публічно-правові утворення наділені двома фундаментальними складовими цивільної правосуб'єктності – цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю. При цьому цивільна правоздатність держави, на відміну від універсальної правоздатності фізичних осіб та юридичних осіб приватного права, має спеціальний, обмежений характер. Вона охоплює лише ті цивільні права та

обов'язки, що прямо впливають із публічних функцій держави, її завдань у сфері управління суспільством, охорони публічного порядку, регулювання економічних і соціальних процесів, а також захисту загальнообов'язкових інтересів громадян і суспільства в цілому.

Отже, публічно-правові утворення не наділяються універсальною цивільною правосуб'єктністю, а їх участь у цивільних відносинах суворо підпорядкована цілям здійснення публічних інтересів. Водночас вони володіють повним набором цивільних прав і обов'язків у межах, необхідних для реалізації їхніх функцій у господарській та майновій сфері, що дозволяє, з одного боку, ефективно здійснювати державні або адміністративні завдання, а з іншого – брати участь у цивільному обороті на рівних засадах із приватноправовими суб'єктами, укладати угоди, набувати майно, а також виконувати обов'язки, передбачені цивільним законодавством.

Таким чином, публічно-правові юридичні особи, до яких належать держава, її органи та адміністративно-територіальні утворення, займають у системі цивільного права особливе місце: вони поєднують владні функції та публічні повноваження з можливістю реалізації цивільних прав і обов'язків у приватноправовій площині, що робить їх унікальними суб'єктами правовідносин і визначає специфіку їхньої участі у цивільному обороті.

Особливості цивільної правосуб'єктності держави є важливим аспектом, що визначає межі та характер участі держави у цивільних правовідносинах. У цьому контексті можна виділити кілька основних характеристик:

1. Наявність політико-правової основи для участі держави у цивільних правовідносинах. Держава стає учасником цивільних правовідносин лише після того, як її політична та юридична самостійність буде належним чином проголошена та закріплена на рівні національної та міжнародної правової системи. Тобто, держава не може вступати в цивільні правовідносини до того, як її правовий статус і незалежність буде визнано в межах міжнародного права та внутрішньої правової системи. Це дозволяє державі брати на себе юридичну відповідальність за свої дії в рамках цивільного обороту, проте в межах, встановлених її публічно-правовими функціями.

2. Право визначати обсяг цивільних прав і обов'язків для інших учасників цивільних правовідносин. Держава, через органи своєї виконавчої та законодавчої влади, має виключне право визначати обсяг цивільних прав і обов'язків для всіх учасників цивільного обороту. Вона встановлює правила поведінки та відповідальність учасників цивільних правовідносин, визначаючи межі їхньої правоздатності й дієздатності. Це означає, що держава не лише сама може бути суб'єктом цивільних прав, а й активно регулює цивільний обіг між іншими суб'єктами, створюючи законодавчі рамки, що забезпечують дотримання правопорядку.

3. Залежність цивільної правосуб'єктності держави від її функцій і завдань. Важливою особливістю цивільної правосуб'єктності держави є її спеціальний характер. На відміну від інших учасників цивільних правовідносин, які можуть вільно здійснювати свої цивільні права в межах, не заборонених законом, держава діє в межах, чітко

визначених Конституцією та іншими нормативно-правовими актами. Це означає, що держава може набувати й здійснювати цивільні права та обов'язки лише в межах, які необхідні для виконання її публічних функцій, зокрема, з управління майном або регулювання певних соціальних чи економічних відносин.

4. Різноманітність обсягу цивільної правосуб'єктності держави. Обсяг цивільної правосуб'єктності держави не є сталим або однорідним і змінюється залежно від специфіки завдань і функцій, що її виконують. У деяких випадках держава має такі ж права, як і інші учасники цивільного обігу, наприклад, має право на власність, може укладати договори, брати участь у майнових правовідносинах. Однак в інших випадках держава має обмежену правосуб'єктність: вона не може бути суб'єктом певних цивільних прав, таких як спадкування, або не може бути стороною в угодах, що порушують її публічно-правові функції. Наприклад, держава не може бути спадкодавцем або спадкоємцем за законом, оскільки її участь у спадкових правовідносинах є несумісною з її публічним статусом.

Таким чином, цивільна правосуб'єктність держави визначається не лише загальними принципами цивільного права, а й специфічними вимогами публічного характеру, які зумовлені її роллю як суверенного органу, що здійснює управління суспільними процесами. Обсяг і характер цієї правосуб'єктності регулюються на рівні Конституції та законодавства, і вона реалізується в межах, необхідних для виконання державою своїх публічних функцій у цивільному обороті.

Держава здійснює свою цивільну дієздатність, тобто набуває цивільних прав та створює цивільні обов'язки, виключно через органи державної влади, які функціонують у межах повноважень, визначених нормативними актами, що встановлюють їхній статус, компетенцію та обсяг делегованих функцій. Водночас, будь-які дії цих органів, спрямовані на участь у цивільних правовідносинах, юридично належать не окремим структурним підрозділам державної влади, а публічно-правовому утворенню в цілому, тобто державі або відповідному адміністративно-територіальному формуванню як юридичній особі публічного права. Таким чином, реалізація цивільних прав і обов'язків через державні органи не розпорошується на окремі відомства, а забезпечує єдність і цілісність правосуб'єктності держави, що є фундаментальним для підтримання стабільності цивільних правовідносин та передбачуваності юридичних наслідків її дій. Іншими словами, державні органи виступають інструментом реалізації цивільних функцій, а не самостійними суб'єктами цивільного права, що гарантує юридичну визначеність у відносинах із іншими учасниками майнового та немайнового обороту.

У цьому контексті цивільно-правовий статус держави повністю підпорядковується загальним положенням цивільного законодавства, які регламентують участь юридичних осіб у майновому обороті, за винятком ситуацій, коли конкретні закони або особливості статусу держави встановлюють спеціальні правила. Така специфіка забезпечує баланс між загальним принципом рівності всіх учасників цивільних правовідносин і особливим публічно-правовим характером держави як унікального суб'єкта.

Держава, на відміну від приватних юридичних осіб, не діє виключно за власним комерційним або корпоративним інтересом, а керується принципами публічного інтересу, спрямовуючи свою участь у цивільному обороті на досягнення суспільно корисних цілей, таких як забезпечення правового регулювання, ефективного управління державною власністю та підтримання законності й порядку.

Особливу увагу слід приділити механізму реалізації цивільних прав держави через її органи. Діяльність законодавчих, виконавчих та інших державних органів у межах делегованих повноважень юридично сприймається як дії самого публічно-правового утворення. Наприклад, якщо міністерство укладає договір оренди державного майна, укладений договір визнається таким, що укладений державою як учасником цивільних правовідносин, а не міністерством окремо. Це положення дозволяє уникати правової невизначеності та забезпечує чітке відокремлення приватно-правових дій від публічно-правових функцій органів влади.

З огляду на зазначене, участь держави у цивільних правовідносинах має спеціальний характер, який відрізняє її від приватних суб'єктів. Цивільна правосуб'єктність держави є обмеженою і диференційованою: держава набуває і здійснює лише ті цивільні права та обов'язки, які відповідають її публічним цілям, здійснюваним функціям та завданням, визначеним Конституцією та законами України. Водночас обсяг цивільних прав держави не є одноманітним: певні права і обов'язки державі надано на рівні з іншими учасниками обороту, деякі з них можуть

реалізовуватися лише державою (наприклад, власність на об'єкти, що не можуть належати приватним особам), а від певних цивільних відносин держава взагалі виключена (наприклад, право спадкування за законом у приватному порядку). Така комплексна система правових обмежень та спеціальних повноважень забезпечує гармонійне поєднання загальнообов'язкового цивільного регулювання та публічно-правового характеру держави.

Отже, дії органів державної влади у межах їхніх компетенцій слід розглядати як дії публічно-правових утворень, що формально реалізують цивільні права й обов'язки держави. Цей підхід не лише гарантує єдність і цілісність цивільного статусу держави, а й забезпечує правову визначеність у відносинах з іншими учасниками цивільного обороту, дозволяючи державі одночасно виконувати функції публічного управління та брати участь у цивільному обороті на рівних підставах з іншими суб'єктами.

Відповідно до положень статті 13 Конституції України, усі суб'єкти права власності, незалежно від їхньої правової природи, є рівними перед законом і користуються однаковим правовим захистом у межах, встановлених цивільним законодавством. У той же час участь держави як власника у цивільних правовідносинах характеризується особливою комплексністю та багаторівневістю, що визначається одночасною реалізацією нею функцій власника та регулятора, а також захисних і контролюючих повноважень, спрямованих на забезпечення балансу інтересів приватних та публічних учасників майнового обороту.

По-перше, держава як регулятор цивільних відносин забезпечує рівноправність та недискримінаційний захист прав усіх суб'єктів власності, утримуючись від безпідставного втручання у здійснення прав власника. Водночас у випадках, коли майнові правочини або інші дії власника порушують інтереси держави або суперечать встановленим законом нормам, такі правочини можуть визнаватися недійсними, що створює певний правовий механізм захисту публічних інтересів від потенційно шкідливих чи незаконних дій приватних власників.

По-друге, держава має виключне право створювати та підтримувати державний матеріальний резерв, що включає формування незнижуваного запасу стратегічно важливих матеріальних цінностей. Ці ресурси призначені для використання в умовах надзвичайних ситуацій та забезпечення стабільності економіки, і їхнє ведення регламентується Законом України «Про державний матеріальний резерв». З огляду на це, держава володіє спеціальними повноваженнями щодо акумулювання та контролю таких ресурсів, що не можуть бути делеговані іншим суб'єктам цивільних правовідносин.

По-третє, держава здійснює систематичний контроль за використанням та охороною власності, що належить іншим особам, що проявляється, зокрема, у земельному праві. Згідно із Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», всі земельні ділянки на території України підлягають державному контролю, що забезпечує дотримання законних інтересів власників та запобігання порушенням прав третіх осіб.

По-четверте, держава володіє виключним правом приймати рішення щодо приватизації державного та комунального майна, метою якої є стимулювання економічного розвитку, залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, а також оптимізація структури власності в економіці через передачу об'єктів приватизації ефективним приватним власникам. Ці повноваження здійснюються відповідно до Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна» та підлягають чіткому правовому регулюванню.

По-п'яте, держава забезпечує відшкодування шкоди, заподіяної власникам унаслідок законодавчих обмежень права власності або незаконних дій державних органів, а також гарантує захист майнових інтересів фізичних осіб, які стали жертвами злочинних посягань, коли винна особа відсутня або неплатоспроможна. Нарешті, держава забезпечує виконання судових рішень щодо стягнення коштів або зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, за яке відповідальними є органи державної влади, державні підприємства та установи, що створює ефективний механізм захисту цивільних прав і гарантій держави як власника.

Держава, виступаючи як рівноправний учасник цивільних правовідносин, наділяється правом виступати власником майна на рівні з іншими суб'єктами цивільного обороту, здійснюючи при цьому всі повноваження власника в межах, визначених законодавством. Власність держави включає як нерухоме, так і рухоме майно, до якого належать державні будівлі, споруди, транспортні засоби, обладнання та грошові кошти, що перебувають у її

власності. У цьому контексті держава виступає гарантом захисту публічних інтересів і забезпечення функціонування суспільних потреб, що реалізуються через державні програми, установи та підприємства. Участь держави у цивільному обігу такого майна супроводжується обов'язком дотримання принципів рівності всіх учасників майнових відносин перед законом та неприпустимості зловживання владними повноваженнями при здійсненні своїх цивільних прав.

Зокрема, держава є власником земельних ресурсів, що знаходяться в її розпорядженні або перебувають у державній власності. Ця правова позиція надає їй можливість здійснювати операції щодо використання, розпорядження та володіння земельними ділянками відповідно до законодавства України, включно з укладанням договорів оренди, суборенди, передачі в користування або інших цивільно-правових угод. При цьому держава виконує функцію регулятора земельних відносин, забезпечуючи збалансоване поєднання приватних прав громадян та колективних, публічних інтересів суспільства.

Ще однією важливою сферою майнової діяльності держави є створення та управління юридичними особами як публічного, так і приватного права. Держава може засновувати державні підприємства, освітні та наукові установи, медичні заклади, а також суб'єкти господарської діяльності приватного права, включно з акціонерними товариствами, товариствами з обмеженою відповідальністю та іншими формами комерційних організацій. Відповідно до статті 153 Цивільного кодексу України держава має право створювати акціонерні товариства, що дозволяє їй

поєднувати функції управління державними активами із залученням інвестицій та економічного розвитку. При цьому заснування та діяльність таких юридичних осіб підпорядковуються загальним нормам цивільного права та спеціальним правилам публічного права, що регламентують їх організаційно-правовий статус.

Держава може бути суб'єктом спільної часткової та спільної сумісної власності, що надає їй право брати участь у майнових правовідносинах разом з іншими власниками та забезпечує реалізацію колективних цілей. Вона може виступати стороною у договорах дарування, укладати цивільно-правові угоди щодо набуття майна, включаючи те, яке законодавчо обмежене для приватних осіб, реквізовані або конфісковані об'єкти, пам'ятки культурної спадщини, скарби та цінності історичного значення. Усе це дозволяє державі формувати матеріальні резерви та забезпечувати суспільні потреби, водночас підтримуючи баланс між приватними правами громадян і публічними інтересами.

Таким чином, держава як суб'єкт цивільного права поєднує функції власника, регулятора та управлінського центру, реалізуючи права на майно, землю, юридичні особи та інші об'єкти цивільного обороту на рівних засадах із іншими учасниками. Водночас держава зберігає особливий публічно-правовий статус, що обумовлює специфічний характер її цивільних прав і обов'язків, дозволяє виконувати соціально-економічні та публічні функції та гарантує захист колективних інтересів, забезпечуючи при цьому верховенство закону у сфері майнових відносин.

Визначальне значення у процесі набуття, реалізації та захисту цивільних прав і обов'язків держави належить Фонду державного майна України, який виступає як центральний орган виконавчої влади, наділений спеціальним статусом та широким колом повноважень. Цей орган є головним механізмом реалізації державної політики у сфері управління державним майном і виконує ключові функції щодо приватизації державного майна, передачі його в оренду, ефективного використання та відчуження. У сфері корпоративного управління Фонд здійснює контроль та управлінські функції щодо об'єктів державної власності, включно з корпоративними правами держави, що належать до його компетенції. Додатково Фонд забезпечує державне регулювання процедур оцінки майна та майнових прав, а також контролює професійну оціночну діяльність, встановлюючи стандарти та вимоги для суб'єктів, що здійснюють оцінку майна державної та комунальної власності.

Важливо підкреслити, що держава як правосуб'єкт у цивільних відносинах має можливість встановлювати мораторії, обмеження та санкційні режими, які застосовуються у межах національного законодавства. Зокрема, відповідно до положень Закону України «Про санкції», підставами для запровадження таких обмежувальних заходів є дії іноземних держав, іноземних юридичних чи фізичних осіб, а також інших суб'єктів, які створюють реальні або потенційні загрози національним інтересам, порушують суверенітет і територіальну цілісність України, призводять до тимчасової або постійної окупації територій, експропріації майна, обмеження права власності або завдають значних економічних збитків.

Механізм застосування санкцій спрямований на запобігання та усунення будь-яких дій, що можуть перешкоджати сталому економічному розвитку держави, порушувати баланс інтересів громадян та юридичних осіб, а також обмежувати повноцінне здійснення прав і свобод громадян України. У цьому контексті санкційні заходи мають не лише економічний, але й публічно-правовий характер, оскільки вони реалізуються від імені держави через уповноважені органи, що володіють правовою компетенцією у сфері захисту національних інтересів та майнових прав держави.

Таким чином, участь держави у цивільних правовідносинах не обмежується лише традиційними функціями власника, а включає також регуляторні та захисні повноваження, що реалізуються через спеціалізовані органи, як-от Фонд державного майна України, та через інструменти мораторіїв і санкцій. Це забезпечує державі можливість ефективно поєднувати функції господаря, контролюючого органу та захисника публічних інтересів, гарантуючи водночас правову стабільність, економічну ефективність і дотримання принципу верховенства закону у цивільних правовідносинах.

Згідно з положеннями Закону України «Про санкції», держава наділена можливістю застосовувати широкий спектр цивільно-правових обмежувальних заходів щодо фізичних та юридичних осіб, які створюють загрозу національним інтересам або порушують державний суверенітет та економічну безпеку України. До ключових видів таких санкцій належать комплексні заходи, що прямо обмежують можливості суб'єктів господарювання та

фізичних осіб у користуванні майном, розпорядженні активами та участі в цивільних і господарських правовідносинах.

По-перше, держава може запроваджувати блокування активів, що полягає у тимчасовому обмеженні права особи розпоряджатися належним їй майном, у тому числі грошовими коштами, цінними паперами та іншими видами майнових прав. Це забезпечує ефективний механізм стримування незаконного або загрозливого використання активів і водночас гарантує, що майнові ресурси не будуть виведені з-під контролю держави та законних інтересів її громадян.

По-друге, санкційні заходи можуть передбачати обмеження торговельних операцій, часткове або повне припинення транзиту ресурсів, перевезень та польотів через територію України, а також заходи, спрямовані на запобігання виведенню капіталів за межі держави. Вони мають не лише економічний ефект, але й стратегічний характер, оскільки спрямовані на збереження стабільності фінансово-економічної системи країни та протидію потенційним загрозам у сфері національної безпеки.

По-третє, держава може застосовувати зупинення або анулювання ліцензій, дозволів і спеціальних прав, необхідних для здійснення певних видів діяльності, зокрема спеціальних дозволів на користування надрами. Також передбачена заборона участі у приватизації, оренді державного майна для резидентів іноземних держав або осіб, які прямо чи опосередковано контролюються ними, а також заборона державних закупівель товарів, робіт і послуг у таких суб'єктів.

По-четверте, закон передбачає обмеження щодо ринку цінних паперів, включно з повною або частковою заборонаю здійснювати правочини з цінними паперами емітентів, які підпадають під санкції, та заборону збільшення статутного капіталу господарських товариств, у яких іноземні держави або резиденти мають значну частку у статутному капіталі або вплив на управління. Крім цього, до санкційного арсеналу належить припинення дії торговельних угод, спільних проєктів та промислових програм, а також заборона передачі технологій та прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Таким чином, механізм застосування санкцій виступає не лише як інструмент економічного регулювання, а й як засіб ефективного захисту державних, суспільних та майнових інтересів, який забезпечує комплексний контроль над потенційними ризиками, пов'язаними з діяльністю осіб, що становлять загрозу національній безпеці, економічній стабільності та суверенітету України. Ця система санкцій є гнучким та багаторівневим інструментом державного впливу, що поєднує економічні, правові та адміністративні механізми для підтримки стратегічних цілей держави.

Здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання є важливою складовою забезпечення національної безпеки та стабільності України на міжнародній арені. Ця діяльність спрямована на збереження суверенітету держави, а також на виконання міжнародних зобов'язань, зокрема у контексті недопущення потрапляння високотехнологічних товарів у руки осіб чи держав, які можуть використати їх у терористичних чи інших протиправних цілях.

Згідно із Законом України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання», держава встановлює чіткі механізми моніторингу і контролю за усіма етапами переміщення таких товарів через кордони. Закон визначає процедури ліцензування міжнародних передач, а також механізми відповідальності за порушення вимог щодо регулювання торгівлі товарами, що можуть бути використані для військових або подвійних цілей.

Особливістю цього контролю є високий рівень державного втручання в процеси міжнародних торговельних угод та транспортування товарів, що мають подвійне призначення, – тобто можуть бути використані як у цивільних, так і в військових цілях. Всі юридичні та фізичні особи, що займаються такими передаваннями, зобов'язані дотримуватися суворих вимог законодавства щодо відбору контрагентів, перевірки кінцевих користувачів та одержувачів продукції, а також моніторингу кінцевого використання цих товарів.

Така діяльність є частиною загального комплексу заходів, які сприяють посиленню безпеки та стабільності як на національному, так і на міжнародному рівнях. Вона дозволяє уникнути використання стратегічних товарів у небажаних або загрозливих контекстах, таких як підтримка терористичних груп або порушення міжнародних правових норм, зокрема резолюцій ООН, які обмежують постачання зброї та технологій, що можуть бути використані у військових конфліктах.

Публічно правові утворення як суб'єкти цивільних правовідносин. Автономна Республіка Крим, як складова частина державного устрою України, у сфері цивільних правовідносин функціонує на рівноправних засадах із іншими учасниками цих відносин, що передбачає недопущення будь-якого використання владних повноважень на свою користь під час укладення правочинів або участі у майновому обороті. Такий принцип рівності гарантує, що АР Крим діє на ринку цивільних правових відносин на тих самих умовах, що й будь-який інший суб'єкт, зокрема фізичні особи, юридичні особи приватного права та державні органи.

Згідно з положеннями Конституції України та відповідних законів, Автономна Республіка Крим наділена правом створювати юридичні особи публічного права, до яких відносяться, зокрема, державні навчальні заклади, науково-дослідні установи, заклади охорони здоров'я та інші установи, діяльність яких спрямована на реалізацію суспільно важливих завдань. Створення таких публічно-правових утворень здійснюється у визначених законом випадках та відповідно до процедур, що регламентують порядок організації, управління та забезпечення функціонування цих установ, з урахуванням особливостей правового статусу Автономної Республіки Крим.

Крім того, АР Крим може засновувати юридичні особи приватного права, зокрема підприємницькі товариства, господарські компанії, кооперативи та інші комерційні утворення, та брати участь у їхній діяльності на загальних засадах, передбачених цивільним законодавством. При цьому участь у такій діяльності здійснюється з

урахуванням обмежень та вимог законодавства, якщо воно встановлює особливий режим для державних або публічно-правових утворень. Такий механізм дозволяє Автономній Республіці Крим ефективно поєднувати виконання публічних функцій із реалізацією майнових та економічних прав у цивільному обігу, дотримуючись при цьому загальних принципів правової рівності та законності.

Територіальні громади, як основні органи місцевого самоврядування, беруть активну участь у цивільних правовідносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Це означає, що вони мають рівні можливості для укладення угод, участі в майнових і немайнових правовідносинах, а також у забезпеченні виконання зобов'язань відповідно до положень цивільного законодавства України. Таке рівноправне становище територіальних громад гарантує їхній ефективний вклад у розвиток громадянського суспільства та економіки, оскільки вони мають право як створювати, так і брати участь у діяльності юридичних осіб, що діють на основі цивільного права.

Зокрема, територіальні громади наділені правом засновувати юридичні особи публічного права, такі як комунальні підприємства, установи та організації, що виконують функції, необхідні для забезпечення життєдіяльності громади та її соціальних потреб. Вони можуть створювати спільні комунальні підприємства, які сприяють розвитку інфраструктури, освіти, охорони здоров'я та інших важливих сфер. Порядок створення таких публічно-правових утворень чітко визначено Конституцією України та відповідними нормативно-

правовими актами, що забезпечують ефективне і законне функціонування комунального сектора.

Територіальні громади також мають право засновувати юридичні особи приватного права, зокрема підприємницькі товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства та інші комерційні організації. Вони можуть брати участь у їхній діяльності на загальних підставах, що передбачає рівність у майнових правовідносинах з іншими учасниками ринку, за умови, що така участь не суперечить чинному законодавству або специфіці діяльності даних підприємств. Це дозволяє територіальним громадам не лише ефективно управляти публічними ресурсами, а й активно сприяти економічному розвитку на місцевому рівні через участь у бізнесі та інвестиціях.

Держава, Автономна Республіка Крим та територіальні громади, в силу свого особливого правового статусу, набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через відповідні органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування в межах, чітко визначених законодавством. Це означає, що всі юридичні дії та правові акти, що здійснюються від імені цих публічно-правових утворень, є результатом діяльності органів, наділених спеціальними повноваженнями, що в свою чергу сприяє чіткому та системному управлінню правами та обов'язками, що виникають у межах цивільних правовідносин.

Крім того, у випадках, визначених законом або іншими нормативно-правовими актами, фізичні та юридичні особи можуть виступати від імені держави, Автономної Республіки Крим або територіальних громад

на підставі спеціальних доручень. Таке представництво є важливою складовою для забезпечення ефективного виконання публічно-правових функцій, оскільки дозволяє делегувати конкретні повноваження на професіоналів чи організації, які можуть краще справитися з виконанням певних завдань, зокрема у сфері правової або економічної діяльності.

Водночас, держава та територіальні громади несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями виключно своїм майном, що забезпечує рівність у цивільних правовідносинах і відповідальність у разі порушення прав і обов'язків. Однак законодавством передбачено ряд обмежень щодо майна, на яке не може бути звернено стягнення, що є важливою гарантією для захисту публічних інтересів, забезпечення стабільності економіки та підтримки соціальних функцій держави і громад. Ці положення дозволяють уникнути зловживань та забезпечити баланс між публічними і приватними інтересами, сприяючи більш ефективному управлінню ресурсами на всіх рівнях.

Водночас правове становище держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах передбачає чітке розмежування відповідальності за зобов'язаннями, що виникають у зв'язку з діяльністю створених ними юридичних осіб. Зокрема, держава, Автономна Республіка Крим та територіальні громади не несуть відповідальності за боргові та інші цивільні зобов'язання юридичних осіб, заснованих ними, за винятком випадків, прямо передбачених законом. Це положення забезпечує автономність правового та майнового статусу таких юридичних осіб, гарантує їх

самостійність у здійсненні цивільних прав та виконанні обов'язків, а також мінімізує ризики поширення фінансових та правових наслідків на засновника.

Аналогічно, юридичні особи, засновані державою, Автономною Республікою Крим або територіальними громадами, не несуть відповідальності за зобов'язаннями своїх засновників, що підкреслює принцип незалежності та самостійності юридичної особи у цивільному обороті. Цей принцип дозволяє уникнути змішування публічних і приватних інтересів та забезпечує ефективне функціонування як державних, так і комунальних підприємств, установ та організацій.

Більше того, законодавством закріплено взаємну недоторканність відповідальності між різними рівнями публічно-правових утворень: держава не відповідає за зобов'язаннями Автономної Республіки Крим та територіальних громад; Автономна Республіка Крим, у свою чергу, не несе відповідальності за зобов'язання держави та територіальних громад; аналогічно, територіальні громади не відповідають за зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим та інших територіальних громад.

Таким чином, законодавець формує чітку ієрархію та межі цивільної відповідальності публічно-правових утворень, що забезпечує баланс між ефективністю управління, автономією суб'єктів публічного права та захистом інтересів учасників цивільного обороту, а також створює передумови для правової визначеності та стабільності у сфері публічно-майнових відносин.

У підсумку аналізу особливостей участі держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у

цивільних правовідносинах можна стверджувати, що публічно-правові утворення виступають як самостійні суб'єкти цивільного права, наділені специфічною цивільною правоздатністю та дієздатністю, яка визначається законом і обмежується межами реалізації їх публічних повноважень та суспільних функцій. Це положення забезпечує поєднання двох ключових принципів: рівності перед законом у цивільних відносинах та автономності публічно-правових утворень від будь-якого прямого втручання у їхню діяльність з боку інших суб'єктів, включно з державою на вищому рівні.

Складна система правового регулювання передбачає, що державні та комунальні утворення набувають цивільні права й обов'язки виключно через уповноважені органи влади, а їхні дії в межах наданої компетенції тлумачаться як дії самих публічно-правових суб'єктів, що реалізує принцип юридичної самостійності та одночасно відповідальності за власні майнові та цивільні інтереси. При цьому законодавче розмежування відповідальності між державою, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами та створеними ними юридичними особами дозволяє уникати правової колізії та гарантує стабільність майнового обороту, захист прав контрагентів і збереження суспільних інтересів.

Ключовим аспектом цивільної правосуб'єктності публічно-правових утворень є спеціальний характер їхніх цивільних прав та обов'язків, який полягає у спрямованості цих прав на реалізацію публічних цілей, забезпечення ефективного управління державним і комунальним майном, захист національних та місцевих інтересів, а також на підтримку правопорядку й законності у суспільстві. При

цьому держава та органи місцевого самоврядування здійснюють своє цивільне і майнове втручання виключно в межах встановлених законом повноважень, що обумовлює баланс між владними функціями та принципом рівності у цивільних правовідносинах.

Отже, правове становище держави та інших публічно-правових утворень у цивільному праві формується як складна система взаємопов'язаних прав і обов'язків, що поєднує у собі елементи самостійності, публічного регулювання та майнової відповідальності. Така система забезпечує ефективну реалізацію публічно-правових функцій, водночас зберігаючи захист прав та інтересів інших учасників цивільного обороту, стабільність та передбачуваність правових відносин у сфері публічно-майнового регулювання, що є фундаментальним для сучасного цивільного права України.

4. Об'єкти цивільних правовідносин

У юридичній науці використовуються поняття «об'єкти цивільних прав» та «об'єкти цивільних правовідносин». Ці категорії є співвідносними й можуть застосовуватися як синонімічні, оскільки будь-яке благо, що становить цінність або інтерес для суб'єктів цивільного права, одночасно виступає об'єктом їхніх суб'єктивних прав і обов'язків. Такі блага не лише належать певній особі як її правомочність, а й зумовлюють виникнення відповідних обов'язків у інших учасників цивільних відносин, без чого реалізація суб'єктивного права була б неможливою. Якщо матеріальне чи нематеріальне благо стає центром формування системи взаємних прав і обов'язків між особами, саме ця система утворює цивільне правовідношення. Отже, поняття «об'єкти цивільних прав» і «об'єкти цивільних правовідносин» фактично збігаються за змістом і можуть уживатися як рівнозначні у правовій доктрині.

Об'єкти цивільних прав – це матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають, змінюються чи припиняються цивільні правовідносини.

Класифікація об'єктів цивільних прав здійснюється за різними критеріями. Цивільний кодекс України визначає два основні підходи до їх поділу:

- 1) за характером благ (стаття 177);
- 2) за критерієм оборотоздатності (стаття 178).

Оборотоздатність об'єктів цивільних прав означає їхню здатність вільно перебувати в цивільному обігу, тобто можливість здійснення щодо них правочинів та інших юридичних дій.

Залежно від ступеня оборотоздатності об'єкти цивільних прав поділяються на три групи:

1) об'єкти у вільному обігу — блага, які можуть без обмежень переходити від однієї особи до іншої на підставі правочинів, спадкування чи правонаступництва та не вилучені й не обмежені законом;

2) об'єкти з обмеженою оборотоздатністю — допускаються до обігу за певних умов, зокрема за наявності спеціального дозволу або для визначеного кола осіб (наприклад, володіння мисливською зброєю чи користування надрами на підставі ліцензії);

3) об'єкти, вилучені з цивільного обігу — блага, що не можуть бути предметом правочинів, перелік яких встановлюється законом (зокрема державні заповідники та національні природні парки).

Відповідно до частини першої статті 177 ЦК України, ***залежно від характеру благ*** об'єктами цивільних прав є: «речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної й творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага».

У міру розвитку науково-технічного прогресу спектр відносин, що підлягають цивільно-правовому регулюванню, постійно зростає та набуває більш складної структури. Прикладом цього є поява об'єктів, що існують не в матеріальному світі, а в цифровому середовищі, на існуванні яких прямо наголошує цивільне законодавство. Це зумовлює специфічну форму таких об'єктів і особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них. У перспективі до сфери цивільних правовідносин можуть бути включені й нові види об'єктів.

Речі як об'єкт цивільних прав (правовідносин).

Речі займають провідне місце серед майнових благ і є найбільш розповсюдженими об'єктами цивільних прав. Незважаючи на довгу історію їхнього регулювання у цивільному праві, у правознавчій доктрині досі тривають дискусії стосовно їхнього визначення та правової сутності. Законодавче визначення є доволі узагальненим. Так, відповідно до статті 179 Цивільного кодексу України: річ – це предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Водночас відсутність розгорнутої дефініції зумовлює суперечки щодо правового статусу окремих об'єктів, зокрема безготівкових коштів і бездокументарних цінних паперів – чи слід їх відносити до речей, чи до іншого майна. Це пояснюється тим, що стаття 177 ЦК України поряд із речами називає майно та майнові права, а стаття 190 уточнює, що майно охоплює не лише речі, а й майнові права та обов'язки. Очевидно, що ані майнові права, ані сукупність прав та обов'язків не є предметами матеріального світу, а отже, класичне визначення речі не повною мірою враховує сучасні правові реалії.

Подальший розвиток цивільного законодавства, зумовлений цифровізацією суспільних відносин, призвів до закріплення новели – поняття цифрової речі. Згідно зі статтею 179-1 ЦК України: «цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі й має майнову цінність». До цифрових речей віднесено, зокрема, віртуальні активи, цифровий контент та інші подібні блага. Вони можуть бути об'єктом володіння, користування та розпорядження на загальних засадах, якщо інше не встановлено законом або не впливає із сутності такого об'єкта.

Зазначена норма передбачає, що особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. Зокрема, Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» від 10 серпня 2023 року № 3321-IX регулює відносини між виконавцем і споживачем щодо надання цифрового контенту та цифрових послуг. Крім того, відповідно до пункту 1 частини 1 статті 1 Закон України «Про віртуальні активи» (який ще не набрав чинності): «віртуальний актив – це нематеріальне благо, що має вартість, є об’єктом цивільних прав і виражене сукупністю даних у цифровій формі».

Отже, законодавець установлює загальне правило про поширення на цифрові речі правового режиму речей, водночас допускаючи можливість винятків, які можуть бути визначені самим ЦК України, іншими законами або впливати із сутності цифрової речі.

Аналіз законодавчих положень свідчить, що цифрова форма втілення не змінює внутрішньої сутності відповідного блага. Послуга залишається послугою, результати інтелектуальної та творчої діяльності – такими результатами, інформація – інформацією, безготівкові кошти – грошовими вимогами відповідної природи. Єдиною спільною ознакою цих об’єктів у межах категорії «цифрова річ» є спосіб їх існування та фіксації – у цифровому середовищі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Отже, цифрова форма є новою формою буття об’єкта, але не новою його сутністю.

Саме тому правова природа багатьох із зазначених благ ускладнює безпосереднє застосування до них класичних положень про речі. Внутрішній зміст об’єкта цивільних прав залишається незмінним незалежно від

способу його вираження, тоді як цифрова форма виступає лише способом зовнішнього закріплення відповідних даних.

Об'єктами цивільних прав можуть бути лише ті речі, які перебувають у цивільному обігу – повністю або частково оборотоздатні. Такі об'єкти доцільно позначати як «речі приватного права», на відміну від речей, вилучених із цивільного обігу або обмежених у ньому (так званих «речей публічного права»). Речі приватного права охоплюють як традиційні матеріальні предмети, так і новітні об'єкти, що мають економічну цінність і здатні бути носіями цивільних прав, у тому числі в умовах цифрового середовища.

Класифікація речей.

За правовим режимом, який визначає допустиму поведінку осіб щодо певної речі, розрізняють:

а) речі, що перебувають у вільному цивільному обігу – такі об'єкти можуть без будь-яких спеціальних обмежень відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої на підставі правочинів чи інших юридичних фактів;

б) речі з обмеженою оборотоздатністю – їх обіг допускається лише за наявності спеціального дозволу або для чітко визначеного кола суб'єктів (наприклад, вогнепальна зброя, газові пістолети й набої до них, радіоактивні матеріали, пам'ятки історії та культури можуть перебувати у власності лише за умови отримання відповідного дозволу уповноважених органів).

З огляду на можливість переміщення речей у просторі виділяють:

а) рухомі речі – це об'єкти матеріального світу, які можна вільно переміщувати без шкоди їх призначенню чи

істотного зменшення вартості. До рухомих належать усі речі, що законом не віднесені до нерухомого майна. Визначальною ознакою є здатність до просторового переміщення без втрати функціональних характеристик. Як правило, їх відчуження не потребує складних юридичних процедур. Речові права на рухомі об'єкти за загальним правилом не підлягають державній реєстрації, за винятком випадків, коли закон прямо встановлює таку вимогу для окремих категорій, зокрема транспортних засобів;

б) нерухомі речі (нерухомість, нерухоме майно) – це земельні ділянки та об'єкти, що розташовані на них, переміщення яких є неможливим без їх знецінення або зміни цільового призначення. Речові права на нерухомість, а також їх обтяження підлягають обов'язковій державній реєстрації. Цивільний кодекс України передбачає можливість поширення режиму нерухомої речі й на інші об'єкти, але виключно у разі прямої законодавчої вказівки. Так, відповідно до ст. 181 ЦК України, правовий режим нерухомості може бути встановлений законом щодо повітряних і морських суден, суден внутрішнього плавання, космічних об'єктів, а також інших речей, права на які підлягають державній реєстрації.

Специфіка правового режиму нерухомого майна проявляється у низці особливих вимог, що відрізняють його від рухомих речей:

— державна реєстрація є необхідною умовою виникнення, переходу, обмеження та припинення речових прав на нерухомість (ст. 182 ЦК України);

— місцем виконання зобов'язань, предметом яких виступає нерухомість, визнається місцезнаходження відповідного майна, якщо інше не погоджено сторонами;

— право власності на новостворений об'єкт нерухомості або набуте за договором виникає з моменту його державної реєстрації, що прямо встановлено статтями 331 і 334 ЦК України;

— набуття у власність безхазяйної нерухомої речі здійснюється за спеціальною процедурою, передбаченою ст. 335 ЦК України;

— строк набувальної давності щодо нерухомого майна є тривалішим: право власності виникає після десяти років відкритого, безперервного володіння, тоді як для рухомих речей цей строк становить п'ять років (ст. 344 ЦК України);

— правочини з нерухомістю укладаються у письмовій формі з додержанням установлених формальностей, зокрема з обов'язковим нотаріальним посвідченням.

За критерієм можливості поділу речі без втрати її цільового призначення розрізняють:

а) подільні речі — ті, які можуть бути розділені на частини без втрати їх функціонального призначення (наприклад, продукти харчування, сировина);

б) неподільні речі — об'єкти, поділ яких спричиняє втрату їх функціональності (наприклад, стіл, автомобіль). До цієї категорії належать і складні речі, коли декілька предметів утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням (меблевий гарнітур, сервіз, пара лиж), і в такому разі вони визнаються однією річчю (складна річ). У наведених прикладах йдеться не про природну (фізичну) неподільність, зумовлену властивостями речі, а про так звану юридичну неподільність, коли об'єкт визнається неподільним не через фізичну неможливість поділу, а з огляду на правові

приписи та соціально-економічні чинники. Такий підхід враховується, зокрема, під час поділу майна. Якщо, наприклад, колекція картин переходить у спадщину кільком спадкоємцям, вона стає об'єктом їх спільної часткової власності, що надає право вимагати її поділу. Водночас поділ колекції на окремі картини, хоча формально й не змінює їх функціонального призначення, може суттєво зменшити її загальну цінність.

Залежно від можливості виокремлення речі з-поміж інших подібних об'єктів виділяють:

— індивідуально-визначені речі – це об'єкти, що наділені притаманними лише їм ознаками, які вирізняють їх серед інших однорідних речей та забезпечують індивідуалізацію. Йдеться або про унікальний за своїми характеристиками предмет, що існує в одному примірнику (наприклад, оригінальний твір живопису відомого художника), або про річ, яку сторони за домовленістю виокремили з маси однорідних предметів і визначили у договорі як конкретний об'єкт. Такі речі є юридично незамінними;

— родові речі – це об'єкти, що мають спільні для всіх речей відповідного роду ознаки і не індивідуалізуються серед інших подібних предметів. У цивільному обороті вони характеризуються кількістю, мірою, вагою та іншими родовими показниками. Такі речі вважаються юридично замінними. При укладенні правочинів щодо них сторони орієнтуються не на конкретний предмет, а на визначений рід і відповідні кількісно-якісні характеристики (наприклад, мішок яблук, тонна цементу, певна сума коштів). Водночас речі, визначені родовими ознаками, за потреби можуть бути

індивідуалізовані, наприклад, шляхом нанесення підпису автора на конкретному примірнику книги.

З урахуванням характеру використання споживчих властивостей речі поділяють на:

а) споживні речі – об’єкти, які внаслідок одноразового використання знищуються або припиняють існувати у первісному вигляді (ч. 1 ст. 185 ЦК України). Прикладом є процес виготовлення харчового продукту, зокрема, випікання пирога з окремих інгредієнтів, у результаті чого вихідні речі втрачають самостійне значення та утворюють новий об’єкт. Разом з тим споживні речі не слід ототожнювати з предметами споживання як економічною категорією, що охоплює речі, призначені для задоволення потреб людини незалежно від кількості їх використання;

б) неспоживні речі – це об’єкти, розраховані на багаторазове використання, які зберігають свій первісний вигляд протягом тривалого часу (ч. 2 ст. 185 ЦК України). До них належать, зокрема, машини, обладнання, житлові будинки тощо. Такі речі можуть експлуатуватися неодноразово і, попри поступове зношення (амортизацію), зберігають основні властивості та функціональну придатність упродовж значного періоду часу.

Залежно від господарського значення речі поділяються на головні та другорядні.

Головна річ становить основний інтерес як об’єкт цивільних прав. Другорядні речі виконують допоміжні, обслуговуючі функції щодо головної.

З урахуванням характеру зв’язку між головною та другорядною річчю останні можуть мати різний правовий статус:

а) складові частини речі. Якщо між головною річчю та іншим об'єктом існує фізичний зв'язок і їх відокремлення є неможливим без пошкодження або істотного знецінення головної речі, такий об'єкт визнається її складовою частиною (наприклад, двері як частина квартири). Відповідно до статті 187 Цивільний кодекс України, при переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню;

б) приналежність. Якщо між речами існує юридичний зв'язок, за якого другорядна річ призначена для обслуговування головної та пов'язана з нею спільним функціональним призначенням, вона визнається приналежністю. Згідно зі статтею 186 ЦК України, приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом. Наприклад, при відчуженні картини зазвичай передається й рама, а при продажу скрипки — смичок, якщо сторони не погодили інше. Водночас приналежність не слід ототожнювати із запасними частинами, які призначені для заміни зношених елементів і не перебувають у постійному функціональному зв'язку з головною річчю.

За наявності економічного зв'язку між речами другорядні об'єкти можуть визнаватися плодами, продукцією або доходами.

Плоди — це природні результати органічного розвитку (урожай, приплід худоби).

Продукція — майно, створене внаслідок цілеспрямованого використання речі (виготовлені вироби, вироблена продукція).

Доходи — грошові чи інші надходження від використання майна в цивільному обігу (орендна плата, проценти, дивіденди).

Відповідно до статті 189 ЦК України плоди, продукція та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Тварини як особливий об'єкт цивільних прав. Згідно зі статтею 180 ЦК України, тварини є особливим об'єктом цивільних прав, на який поширюється правовий режим речі з урахуванням спеціального законодавства. У цивільному обігу можуть перебувати як дикі тварини (у передбачених законом випадках), так і свійські та сільськогосподарські види. Законодавство забороняє жорстоке поводження з тваринами та допускає встановлення обмежень щодо їх використання. Тварини, занесені до Червоної книги України, можуть перебувати в цивільному обігу лише у спеціальному порядку, визначеному законом.

Майно як об'єкт цивільних прав. Відповідно до статті 190 ЦК України, майном визнається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Отже, поняття «майно» є ширшим за поняття «річ», оскільки охоплює як матеріальні об'єкти, так і нематеріальні майнові права. У цьому значенні воно має узагальнюючий характер і використовується для позначення комплексу матеріальних благ та прав, що можуть бути об'єктами цивільних правовідносин.

Підприємство як єдиний майновий комплекс. Стаття 191 ЦК України визначає підприємство як: «єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності та включає всі види майна, призначені для цієї діяльності: земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, права на торговельну марку та інші права».

Підприємство в цілому або його відокремлена частина може виступати предметом договору купівлі-продажу, застави, оренди чи інших цивільно-правових правочинів. Водночас відчуження окремих елементів, що входять до його складу, саме по собі не зумовлює припинення існування підприємства як цілісного об'єкта цивільних прав доти, доки не буде передано його основну (визначальну) частину.

Гроші та валютні цінності. Гроші є особливим різновидом речей. Вони належать до рухомих, родових, подільних і замінних речей. У цивільному праві гроші визначаються не кількістю купюр чи монет, а сумою, вираженою у відповідних грошових одиницях. Вони виступають законним платіжним засобом у зобов'язаннях, а також можуть бути самостійним об'єктом правочинів (позики, дарування, кредиту тощо).

У виняткових випадках гроші можуть набувати ознак індивідуально визначеної речі – наприклад, коли мають колекційну цінність або є речовими доказами.

Відповідно до статті 192 ЦК України: «законним платіжним засобом на території України є грошова одиниця України – гривня», що зумовлює обов'язковість її прийняття для виконання грошових зобов'язань.

Правовий режим валютних цінностей визначається спеціальним законодавством, зокрема Законом України «Про валюту і валютні операції», який відносить до валютних цінностей національну валюту, іноземну валюту та банківські метали.

Цінні папери як об'єкти цивільних прав (правовідносин). Відносини щодо випуску та обігу цінних паперів регулюються Цивільним кодексом України, а

також спеціальними законами, зокрема Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», Закон України «Про депозитарну систему України», Закон України «Про іпотечні облігації» та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до статті 194 ЦК України, цінний папір як об'єкт цивільних прав – це документ (або інша встановлена законом форма існування), який посвідчує грошове чи інше майнове право, визначає взаємовідносини між емітентом і особою, що має права на цінний папір, передбачає виконання зобов'язань за ним, а також можливість передачі прав на цінний папір і прав за цінним папером іншим особам або обмеження такої передачі у випадках і порядку, встановлених законом.

Цінні папери доцільно розглядати як самостійні об'єкти цивільних прав, правове регулювання яких має комплексний характер. Воно ґрунтується на поєднанні інструментарію речового та зобов'язального права разом із нормами спеціального законодавства. У сукупності ці елементи формують особливий правовий режим, спрямований на забезпечення належної оборотоздатності цінних паперів та ефективної реалізації закріплених у них прав.

Ототожнення цінних паперів із класичними об'єктами речового права є методологічно некоректним, оскільки реалізація інтересу їх держателя відбувається не через безпосередній фактичний вплив на матеріальний носій, а шляхом звернення до емітента з вимогою виконання посвідченого права. Водночас і механізми зобов'язального права не забезпечують повного регулювання відповідних відносин, адже специфіка цінних паперів полягає у поєднанні елементів майнового права з особливими правилами обігу.

Складна правова природа цінних паперів зумовлює необхідність спеціального правового режиму, детермінованого їх функціональним призначенням. Саме цей режим забезпечує стабільність правового становища володільця, сприяє вільному обігу цінних паперів і мінімізує ризик висунення до добросовісного набувача необґрунтованих вимог.

У сучасних умовах зазначений підхід поширюється і на електронні форми цінних паперів за умови збереження встановлених законом гарантій захисту прав та законних інтересів учасників ринку капіталу. Отже, цінні папери слід розглядати як самостійний різновид об'єктів цивільних прав із комплексним правовим режимом, що поєднує норми різних галузевих інститутів та забезпечує ефективне функціонування відповідних правовідносин.

Стаття 195 Цивільного кодексу України визначає такі групи цінних паперів:

«1) пайові цінні папери – посвідчують участь їх власника (інвестора) у статутному капіталі та/або активах емітента, у тому числі тих, що перебувають у його управлінні, а також надають право на одержання частини прибутку (доходу), зокрема у формі дивідендів. До цієї категорії, зокрема, належать акції та інвестиційні сертифікати;

2) боргові цінні папери – фіксують відносини позики та встановлюють обов'язок емітента у визначений строк сплатити кошти, передати майно або надати послуги відповідно до взятого зобов'язання. Прикладами є облігації підприємств, облігації внутрішніх державних позик України, облігації місцевих позик, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, векселі, військові облігації;

3) деривативні цінні папери – закріплюють за їх власником право вимагати від емітента придбання чи відчуження базового активу та/або реалізації прав щодо такого активу чи здійснення платежу (платежів) залежно від значення базового показника. Обсяг і зміст цих прав визначаються проспектом емісії або рішенням про випуск цінних паперів. До них можуть належати опціони (право купівлі або продажу акцій за заздалегідь встановленою ціною), ф'ючерси (зобов'язання здійснити купівлю чи продаж активу в майбутньому), варранти (право на придбання акцій емітента в майбутньому за фіксованою ціною), свопи (угоди про взаємні платежі, що залежать від зміни відсоткових ставок чи інших показників);

4) товаророзпорядчі цінні папери – наділяють їх власника правом розпоряджатися майном, зазначеним у відповідному документі. Серед них: коносамент (право вимагати видачі вантажу, перевезеного морським транспортом), складське свідоцтво (право на отримання товару зі складу), подвійне складське свідоцтво (що складається з простої та заставної частин), варрант (право розпорядження товаром, який зберігається на складі)».

Цивільний кодекс України встановлює принцип вичерпності переліку цінних паперів, що можуть перебувати в обігу в Україні. Це означає, що допускаються лише ті їх види, які прямо передбачені законом. Частина друга статті 195 ЦК України визначає, що саме законом встановлюються як види цінних паперів, так і порядок та особливості їх обігу.

Цінні папери можуть класифікуватися за різними критеріями.

За формою існування вони поділяються на паперові та електронні (раніше – документарні та бездокументарні).

Залежно від того, кому належать права на цінний папір і за цінним папером у паперовій формі, вони також поділяються на пред'явника, іменні та ордерні. Якщо право належить пред'явникові документа, йдеться про цінний папір на пред'явника (наприклад, облігація на пред'явника, ощадний (депозитний) сертифікат на пред'явника, вексель на пред'явника, банківський чек на пред'явника). Якщо у документі зазначена конкретна особа – це іменний цінний папір (іменна акція, іменний інвестиційний сертифікат, іменний депозитний сертифікат, іменний вексель). Якщо ж у цінному папері визначена особа, яка може реалізувати права самотійно або передати їх іншій особі шляхом передавального напису (індосаменту), такий папір є ордерним (ордерний вексель, ордерний коносамент, ордерне складське свідоцтво тощо).

З урахуванням суб'єкта емісії та особи, що несе зобов'язання за цінним папером, їх поділяють, зокрема, на державні (випускаються державою і забезпечуються всіма її активами, зокрема приватизаційні папери), комунальні (емітуються відповідними місцевими радами, наприклад облігації місцевих позик) та приватні (видаються фізичними або юридичними особами приватного права та гарантуються виключно їх майном, зокрема, акції акціонерних товариств, облігації підприємств тощо).

За способом розміщення цінні папери поділяються на емісійні та неемісійні. Емісійні розміщуються серіями (випусками), у межах яких кожен папір надає однаковий обсяг прав і передбачає однакові строки їх реалізації незалежно від часу придбання; їх випуск підлягає обов'язковій державній реєстрації. Неемісійні цінні папери видаються емітентом конкретному набувачу та не

потребують реєстрації емісії (наприклад, вексель, коносамент, закладна). Останні також називають комерційними цінними паперами, оскільки вони виникають у результаті укладення відповідних комерційних правочинів.

Виконання зобов'язань за цінними паперами має спеціальний правовий режим. Зокрема, особа, яка видала ордерний цінний папір, а також усі особи, що передали його шляхом індосаменту, несуть солідарну відповідальність перед законним володільцем, якщо інше не передбачено законодавством. У разі виконання зобов'язання однією чи кількома з таких осіб до них переходить право зворотної вимоги (регресу) до інших зобов'язаних осіб. Законодавство не допускає ухилення від виконання зобов'язання, посвідченого цінним папером, з мотивів відсутності правової підстави зобов'язання або його недійсності. Водночас законний володільць підробленого або незаконно виготовленого цінного паперу має право вимагати від особи, яка передала йому такий папір, належного виконання зобов'язання та відшкодування завданих збитків.

Дії (послуги) та результат дій (роботи) як об'єкти цивільних прав (правовідносин). Роботами слід вважати дії, спрямовані на досягнення матеріального результату (створення нової речі, її переробка чи обробка), який заздалегідь визначається замовником і відображений у договорі сторін. Натомість спосіб виконання роботи зазвичай визначається виконавцем.

Аналіз змісту ст. 901 ЦК України дає підстави визначати послугу як певну «дію» або «діяльність». Водночас послуга за своєю природою є активною та вольовою поведінкою, спрямованою на досягнення для її отримувача корисного ефекту, який переважно

споживається у момент надання, хоча в окремих випадках може бути сприйнятий і після його завершення (наприклад, набуття знань, умінь і навичок у результаті споживання освітньої послуги).

Необхідно враховувати, що об'єктами цивільних прав можуть виступати як дії, так і результати дій, тобто послуги та роботи, між якими існує принципова відмінність. Вона полягає в тому, що результат роботи набуває об'єктивованої, заздалегідь прогнозованої матеріальної форми з визначеними характеристиками, здатної бути самостійним об'єктом майнового обігу. Натомість у випадку послуги матеріалізований результат не є обов'язковим, хоча як додатковий наслідок він може виникати; при цьому такий матеріальний прояв відображає сам процес надання послуги, а не її сутнісний результат. Обов'язковим результатом послуги виступає саме корисний ефект, який, як правило, пов'язується з особою споживача та втілюється в ній.

Іншою групою об'єктів цивільних прав є **нематеріальні блага** (глава 15), до яких ЦК України відносить результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, особисті немайнові блага.

Результати інтелектуальної та творчої діяльності як об'єкти цивільних прав, а також інші об'єкти права інтелектуальної власності (стаття 199 ЦК України) – зокрема твори науки, літератури й мистецтва незалежно від їх форми, призначення, цінності та способу відтворення, а також винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо – є підставою виникнення цивільних прав і обов'язків відповідно до положень книги четвертої Цивільного кодексу України та інших спеціальних законів.

Окремої уваги заслуговують особливості правового режиму об'єктів інтелектуальної власності. Твори літератури, науки та мистецтва визнаються об'єктами цивільних прав із моменту їх створення за умови надання їм об'єктивної форми, що робить їх доступними для сприйняття іншими особами (зокрема у вигляді рукопису, картини, книги, креслення, аудіо- чи відеозапису). Натомість такі результати інтелектуальної діяльності, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки та раціоналізаторські пропозиції, набувають статусу об'єктів цивільних прав лише після їх офіційного визнання та реєстрації компетентними органами у встановленому законом порядку. При цьому важливо наголосити, що результати інтелектуальної, творчої діяльності не слід ототожнювати з матеріальними носіями, у яких вони втілені. Так, перехід права власності на матеріальний об'єкт, наприклад на картину, не означає автоматичного переходу авторських прав на відповідний твір, яке зберігається за його творцем, якщо інше не передбачено законом або договором

Інформація як об'єкт цивільних прав. Відповідно до статті 200 Цивільного кодексу України: «інформацією визнаються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути зафіксовані на матеріальних носіях або відтворені в електронній формі».

Інформація характеризується низкою ознак, зокрема: збереженням її за тим суб'єктом, який здійснює передачу; нематеріальною природою; відокремленістю від носія при одночасній неможливості існування поза матерією та енергією; неспоживністю та здатністю до багаторазового використання; можливістю морального, але не фізичного

застарівання; придатністю до відображення, копіювання, збирання й накопичення; а також суб'єктивним характером, оскільки вона є результатом інтелектуальної діяльності особи, наділеної свідомістю.

Класифікація інформації здійснюється за різними критеріями. Залежно від особи, якої вона стосується, та джерела походження, розрізняють інформацію приватноправового і публічно-правового характеру. За режимом доступу, відповідно до Закону України «Про інформацію», інформація поділяється на відкриту та інформацію з обмеженим доступом, яка за своїм правовим режимом охоплює таємну і конфіденційну.

У листі «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про інформацію» Вищий господарський суд України провів розмежування між таємною та конфіденційною інформацією. До таємної інформації віднесено відомості, що становлять державну або іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству чи державі, у зв'язку з чим порядок доступу до неї регламентується спеціальними законами. До такої інформації належать, зокрема: державна таємниця (Закон України «Про державну таємницю»), банківська таємниця (стаття 1076 ЦК України, статті 60–62-2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»), лікарська таємниця (стаття 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я), таємниця усиновлення (стаття 226 Сімейного кодексу України), адвокатська таємниця (стаття 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), нотаріальна таємниця (стаття 8 Закону України «Про нотаріат»).

Конфіденційною визнається інформація, що перебуває у володінні, користуванні чи розпорядженні конкретних фізичних або юридичних осіб і може поширюватися виключно за їхньою волею та на встановлених ними умовах. Прикладами такої інформації є комерційна таємниця (статті 505–508 ЦК України) та «ноу-хау» (стаття 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність»).

Суб'єкти інформаційних правовідносин наділені правом вимагати припинення порушень їхніх прав, а також відшкодування майнової й моральної шкоди, завданої такими порушеннями. Правові засади використання інформації та способи захисту відповідних прав визначаються нормами чинного законодавства України.

Особисті немайнові блага як об'єкти цивільних прав. Особисті немайнові блага у цивільному праві розглядаються як такі, що не мають майнового змісту, нерозривно пов'язані з їхнім носієм і визнаються суспільством як соціальні цінності, у зв'язку з чим підлягають охороні цивільним законодавством.

Відповідно до статті 201 Цивільний кодекс України, до особистих немайнових благ, що перебувають під охороною цивільного законодавства, належать: життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я (найменування), авторство, свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості та інші блага.

Більшість із них є природними властивостями фізичної особи від народження. Водночас завдяки правовому закріпленню вони набувають юридичного значення як об'єкти цивільних прав, виступаючи складовою правового статусу особи та об'єктом цивільно-

правового регулювання і захисту. Носіями окремих особистих немайнових прав можуть бути також юридичні особи у випадках, передбачених законом (зокрема щодо найменування та ділової репутації).

Ознаки особистих немайнових благ:

1) абсолютний характер захисту. Особа може протиставити свої права необмеженому колу інших осіб, які зобов'язані утримуватися від їх порушення;

2) відсутність економічної природи. Вони не мають майнового еквівалента та не спрямовані на задоволення матеріального інтересу;

3) невіддільність від носія. Такі блага не можуть бути відчужені або передані іншій особі та не є предметом цивільно-правових правочинів;

4) специфічні способи захисту. Захист спрямований не на відновлення майнового становища, а на припинення порушення, спростування недостовірної інформації, відновлення попереднього стану тощо. Навіть компенсація моральної шкоди (стаття 23 ЦК України) не має на меті відшкодування майнових втрат, а визначається з урахуванням характеру й інтенсивності фізичних та психоемоційних страждань потерпілого.

Перелік особистих немайнових благ, закріплений у статті 201 ЦК України, не є вичерпним. Закон визнає також інші немайнові блага, передбачені положеннями книги другої ЦК України та спеціальними законами, а також ті, що можуть належати юридичним особам відповідно до статті 94 Кодексу.

Для захисту особистих немайнових благ застосовуються як спеціальні, так і загальні способи захисту цивільних прав, зокрема відшкодування майнових збитків (стаття 22 ЦК України) та компенсація моральної шкоди (стаття 23 ЦК України).

Водночас, оскільки стаття 177 ЦК України не встановлює вичерпного переліку об'єктів цивільних прав, такими об'єктами можуть визнаватися й інші матеріальні та нематеріальні блага, що відповідають ознакам об'єкта цивільних прав і підлягають цивільно-правовому захисту.

Рекомендована література

Нормативна база:

1. Водний кодекс України: Кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 01.03.2026).
2. Директива ЄС 2019/770 від 20 травня 2019 року про деякі аспекти, що стосуються договорів про постачання цифрового контенту та цифрових послуг.
3. Договір про функціонування Європейського Союзу від 25 березня 1957 року (TFEU).
4. Загальна декларація прав людини: прийнята Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення : 01.03.2026).
5. Земельний кодекс України: Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення : 01.03.2026).
6. Кодекс України з процедур банкрутства: Кодекс України; Закон, Кодекс від 18.10.2018 № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
7. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року
8. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення : 01.03.2026).
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ратифікований 19.10.1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення : 01.03.2026).

10. Модельний статут сільськогосподарського кооперативу, що діє з метою отримання прибутку, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
11. Повітряний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 19.05.2011 № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (дата звернення : 01.03.2026).
12. Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського кооперативу, затверджені Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 06 квітня 2021 року № 703. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0703915-21#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
13. Принципи європейського контрактного права (Principles of European Contract Law, PECL, Принципи Ландо), розроблені Комісією з європейського контрактного права під керівництвом Оле Ландо (Lando Commission), 1998, 2002.
14. Принципи, дефініції і модельні правила європейського приватного права (Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference, DCFR), підготовлений Дослідницькою групою з європейського цивільного кодексу (Study Group on a European Civil Code) та Дослідницькою групою з приватного права ЄС (Research Group on EC Private Law, Acquis Group) за підтримки Європейської Комісії, 2009.
15. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення : 01.03.2026).

16. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20/conv#n3> (дата звернення : 01.03.2026).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями: Закон України від 23.03.2017 № 1982-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміна «особа з інвалідністю» та похідних від нього: Закон України від 02.10.2018 № 2581-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2581-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо корпоративних договорів: Закон України від 23.03.2017 № 1984-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1984-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги: Закон України від 14.11.2017 № 2205-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2205-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я: Закон України від 20.12.2019 р. № 421-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421-20/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо перебігу процесуальних строків під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 18.06.2020 року № 731-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/731-20#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
23. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах: Закон України від 23.03.2017 № 1983-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1983-19#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству: Закон України від 05.12.2019 № 340-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/340-20/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
25. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31 березня 2016 року № 1067-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 21, ст. 406. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067-19/conv/print1460728392729014> (дата звернення : 01.03.2026).
26. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 49, ст.682. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12/conv#n520> (дата звернення : 01.03.2026).

27. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин: Вищий господарський суд; Постанова від 25.02.2016 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16/sp:head>
28. Про затвердження Положення про застосування цифрового власноручного підпису в банківській системі України: Постанова Національного банку України; Положення від 13.12.2019 № 151. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0151500-19/sp:head>
29. Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 14.08.2019 № 726. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726-2019-%D0%BF/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
30. Про затвердження форми Декларації про майновий стан боржника у справі про неплатоспроможність: Наказ Міністерства юстиції України від 21.08.2019 № 2627/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0964-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
31. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 року № 1087-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 5, ст.35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
32. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення : 01.03.2026).
33. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення : 01.03.2026).

34. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
35. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти: Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
36. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21 липня 2020 року № 819-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2020, № 52, ст.497. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
37. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 13, ст.69. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення : 01.03.2026).
38. Про узагальнення практики вирішення адміністративними судами спорів, які виникають у зв'язку з відмовою органу державної реєстрації актів цивільного стану: Вищий адміністративний суд; Постанова від 29.09.2016 № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012760-16/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).
39. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 року № 973-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 45, ст.363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text> (дата звернення : 01.03.2026).

40. Регламент 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних і про вільний рух таких даних – GDPR). URL: <https://gdpr-text.com/uk/> (дата звернення : 01.03.2026).
41. Регламент ЄС 2023/1114 від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng> (дата звернення : 01.03.2026).
42. Регламент ЄС 2024/1689 від 13 червня 2024 року. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення : 01.03.2026).
43. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М.Т. проти України» (Заява № 950/17) від 19.03.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46/sp:head (дата звернення : 01.03.2026).
44. Рішення Європейського Суду з прав людини (ECHR) *Reklos and Davourlis v. Greece*, 15 січня 2009 року.
45. Рішення Європейського Суду з прав людини (ECHR) *Vo v. France*, 08 липня 2004 року; *Rotaru v. Romania*, 04 травня 2000 року.
46. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення : 01.03.2026).
47. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована 16 вересня 2014 року.
48. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення : 01.03.2026).

49. Щодо порядку державної реєстрації та діяльності товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю у зв'язку з прийняттям Закону «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»: Лист Міністерства юстиції України від 07.06.2018 № 6623/8.4.3/32-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v6623323-18/sp:head> (дата звернення : 01.03.2026).

Базова (основна)

1. Бевза А. С. Ринок цінних паперів як складова інформаційної безпеки. Юридична Україна. № 9 (189) / 2018. С. 12-16.
2. Богатир В. К. Щодо наявності та потенційної ефективності новел у Кодексі України з процедур банкрутства. Часопис Київського університету права. № 2 / 2019. С. 142-147.
3. Васильєва В. Проблеми регулювання цивільно-правового договору: теоретичні та практичні аспекти. Право України. № 2/2019. С. 14-24.
4. Ватрас В. Доктринальні та нормативні питання визначення складу учасників господарських та інших видів підприємницьких товариств. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2022 Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 1, С. 95.
5. Вінник О. М. Виробничі кооперативи: правове становище і шляхи вдосконалення правового регулювання. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. Вип. 37. Київ, 2000. С. 16-21.
6. Гафурова О. В. Деякі питання права членства у сільськогосподарському кооперативі. Наукові записки. Юридичні науки. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2003. Т. 21. С. 51-56.

7. Гафурова О. В. Майнові права й обов'язки членів сільськогосподарських виробничих кооперативів. Проблеми законності. Вип. 57. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. С. 71-76.

8. Глібоко С. В. Актуальні питання правового регулювання ринків фінансових послуг в Україні: монографія / С. В. Глібоко, Г. М. Шовкопляс, І. О. Ониськів. Харків : Право, 2016. 186 с.

9. Гук Андрій. Органи господарських товариств з одним учасником. URL: [Huk_Orhany hospodarskykh tovarystv z odnym uchasnykom.pdf](https://huk.orhany.hospodarskykh.tovarystv.z.odnym.uchasnykom.pdf) (дата звернення 22.01.2024).

10. Довгерт А. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. Право України. № 1/2019. С. 27-41.

11. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: Монографія / за ред. Академіка НАПрН України О.Д. Крупчана, наук. ред. А. Б. Гриник. Київ, 2017. 334 с.

12. Зеліско А. В. Правова характеристика сучасного стану та тенденцій модифікації системи господарських товариств. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 15-19.

13. Каверзнев, В. О. Господарсько-правовий статус виробничих кооперативів: монограф. Київ : Слово, 2013. С. 116-117.

14. Ковалишин О. Р. Види суб'єктів господарювання за правом Австрії. Корпоративне право Австрії та України : монографія / Васильєва В. А., Ковалишин О. Р., Вікторія Робертсон [та ін.]; за ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2015. 250 с.

15. Козар Ю. Ю., Савельєв О. Р. Роль об'єктів цивільних прав в сучасному правовому дискурсі. Часопис Київського університету права. 2024. № 1. С. 81-86.

16. Коссак В. Правосуб'єктність державних органів і створюваних ними юридичних осіб у механізмі регулювання цивільної відповідальності. Право України. № 1/2019. С. 154-166.

17. Коструба А., Хоменко М. Генеза вчення про юридичні факти у науці цивільного права. Право України. № 1/2019. С. 167-185.

18. Кубко А. Є. Завдання держави і приватні інтереси (деякі проблеми балансу і протиза). Юридична Україна. № 7 (199) / 2019. С. 56-65.

19. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. Агробізнес № 21 (316) листопад 2015 р. URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/3999-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-vukraini.htm> (дата звернення : 01.03.2026).

20. Піддубна В. Ф. Цивільно-правовий статус виробничого кооперативу. Університетські наукові записки. 2014. № 4 (52). С.74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2014_4_11 (дата звернення : 01.03.2026).

21. Похиленко І. Поняття виробничого кооперативу як організаційно-правової форми суб'єктів малого підприємництва. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 3. С. 91.

22. Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади): монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с.

23. Сліпченко С., Жорнокуй Ю. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. Право України. № 1/2019. С. 105-119.

24. Соснін О. В. Розуміння інформації в структурі юридичної науки. Юридична Україна. № 8 (200) / 2019. С. 17-28.

25. Спасибо-Фатєєва І. Про майнову відповідальність юридичних осіб за зобов'язаннями держави. Право України. № 1/2019. С. 204-216.

26. Стефанчук Р. Методика компенсації моральної шкоди: *Unus Passus ad Creationem*. Право України. № 1/2019. С. 237-255.

27. Федорченко Н. Договірні зобов'язання з надання послуг у вітчизняному праві: розвиток та перспективи. Право України. № 2/2019. С. 44-59.

28. Харитонов Є., Харитонova О. Цивілістичні категорії доби інформаційного суспільства у національній доктрині приватного права: правовідносини. Право України. № 1/2019. С. 136-153.

29. Хоменко В. О. Припинення зобов'язань господарського товариства як наслідок ліквідації. Юридична Україна. № 3/4 (183/184) / 2018. С. 41-50.

30. Шемета Т.М. Переважне право учасника товариства на придбання частки іншого учасника. Часопис Київського університету права. № 1 / 2019. С. 163-168.

31. Шуба Б. В. Відповідальність учасників господарського товариства як засіб захисту інтересів його кредиторів (порівняльно-правовий аналіз німецького і українського права): дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2005. 230 с.

32. Щербина В. С. Особливості правового режиму державного майна, закріпленого за закладами освіти, культурними та медичними закладами державної форми власності. Юридична Україна. № 7 (199) / 2019. С. 12-20.

Навчально-методологічна література

1. Кіріак О.В., Пацурківський Ю.П., Гудима-Підвербецька М.М., Бурка А.В., Галкевич С.В. Цивільне право (загальна частина) Навчально-методичний посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 298 с.

2. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України / В.Г. Ротань (відпов. ред.), А.Г. Ярема, В.В. Кривенко, В.Я. Карабань, О.Є. Сонін. 2-е вид. Харків : Фактор, 2020. Т.1. 800 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-т. / за заг. ред. О. В. Дзери. Т. 1. К.: Юрінком Інтер, 2019. 752 с.
4. Оновлення цивільного кодексу України: формування підходів. Колективна монографія / за ред. Є.О. Харитоновна, А. С. Довгерт та ін. Київ : Юркнига, 2021. 700 с.
5. Парасюк М.В., Парасюк В.М., Грабар Н.М. Цивільне право України (загальна частина) (у схемах та таблицях): навч. посіб. Львів : Растр-7, 2020. 364 с.
6. Цивільне право (загальна частина). Курс лекцій. За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. ЕКУС. 2021 р. 448с.
7. Цивільне право України. Частина загальна : підручник / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2024. 568 с.
8. Цивільне право України: підручник. 3-е вид., перероб. і доп. У 2 частинах. / За ред.проф. Р.Б. Шишки (кер. авт. кол.), Ч. 1. Загальна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 796 с.
9. Цивільне право. Альбом схем : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 / Є. О. Мічурін, О. Р. Шишка. Вид. 6-те, перероб. Харків : Право, 2022. 220 с.
10. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Страйд, 2009. Т. 3. Юридична особа. 735 с.

Іноземна література:

1. John H. Merryman. The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal System of Europe and Latin America. *Stanford University Press*, 2019. 177 p.
2. Leticia Marko. Contracts as a Tool for Getting-to-yes: a Civil Law Perspective. *Edizione Scientifico Italiano*, 2018. 152 p.
3. Marko Novakovic. Common Law and Civil Law Today – Convergence and Divergence. *Vernon Press*, 2019. 502 p.
4. State of Democracy, Human Rights and the Rule of Law 2018: Role of Institutions. *Council of Europe*, 2018. 108 p.

Судова практика:

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М.Т. проти України» (Заява № 950/17) від 19.03.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46/sp:head (дата звернення : 01.03.2026).
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фонд «Батьківська турбота» проти України» (Заява № 5876/15) від 09.10.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d03/sp:head (дата звернення : 01.03.2026).

Навчальне видання

Оксана Василівна **Кіріяк**
Марія Мирославівна **Гудима-Підвербецька**

Навчальний посібник

Відповідальна за випуск *Гетьманцева Н.Д.*

Літературна редакторка *Чекановська Ю.Ю.*

Технічна редакторка *Чораєва Г.К.*

Дизайн обкладинки:

Підписано до друку 00.00.2026. Формат 60х84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий. Умов.-друк. арк. 10,7.

Обл.-вид. арк. 11,5. Тираж 50. Зам. Н-000.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.

58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.